پێکدادانی(ئیسلام و مەسیحییەت) لە هزری مارتن لۆتەر لە سەدەی(XVI)

نەهرۆ ئیسماعیل محمد
بەشی مێژوو- كۆلێژی ئاداب / زانكۆی سەلاحەدین-هەولێر
Nahro.muhammad@su.edu.krd

پەسندکردن : ٢٠٢١/٠٥/١٠

پوختە

پێکدادان و لۆژیکی ململانێ و جەنگ زۆربەی کاتدا لۆژیکی باوی نێو جیهانی رۆژئاوا بووە، ئەو ئاراستە فیکریانەن بە درێژی سەدەکان بوونیان هەبووە هەڵگیسێنەری ململانێ و جەنگەکان بوونە، بەیەکدادانی ئایینەکان لە سەربنەمای کێبڕکێی ئابووری نەتەوەکان بووە، لۆتەر پێیوا بوو شارستانییەتی ئیسلامی ئاڵنگاری جیهانی مەسیحییەت دەکەن، چونکە چەندین خاڵی ناکۆکی سەرەکییان لە نێواندایە لە رووی زمان و کەلتوور لە پێش هەمووشیان ئایین. ئەو ئاڵنگاریە لە کاتێکدا پەیدابوو لۆتەر دەیویست جیهانی مەسیحییەت لە هەموو ئەو بۆچوونە ئایینیانە پاك بکاتەوە کە لەگەڵ ڕەوتی ریفۆرمەکەی ناگونجێت، هەرچەندە توانی گۆڕانێکی سەرتاسەری بخوڵقێت و بنەما باو و لاسایییەکانی مەسیحییەت لە ڕەگ و ڕیشەوە هەڵتەکێنێت، تێراونینێکی ئایینی نوێ و جیا لەوانەی پێشوو بخاتە ڕوو، بەڵام خۆشی بەدوور نەگرت لە دژایەتیکردنی ئایینەکانی دیکەی لەوانە جوولەکە و ئیسلام.

لۆتەر لە سەروبەندی چاکسازییەکانیدا بوو تورکەکان وەکو هێزێکی ئیسلامی نوێی سەدەی شازدەهەم بوونە مەترسییەکی گەورە لەسەر رۆژئاوا و ریفۆرمەکەی، ئەمەش ڕەنگدانەوەیەکی زۆری هەبوو لەسەر بیرو و کردوەکانی، لۆتەر ئیسلامی بە تێکدەری رۆژئاوا و جیهانی مەسحییەت داناوە، چونکە ئیسلام لەجیاتی نەتەوە، ئایین دەکاتە ناسنامە و جیاوازییەکان تونتر دەکات. پەیوەندییەکانی ئیسلام و رۆژئاوا لە دراوسێیەتی جوگرافی بە درێژیی دەریای سپی ناوەڕاست لە کاتی شەڕی خاچدروشمەکان و دواتر جەنگەکانی مەغریب و ئەندەلووس تا کشانی عوسمانی بۆ رۆژئاوا بۆ چەندین سەدە شەڕ و ئاژاوە بووە، هەر لەو روانگەیەوە هەوڵی داوە بیروباوەڕی ئایینی تورکەکان لە بەرامبەر مەسیحییەت شی بکاتەوە، نەتەوەی ئەلمانیا و جیهانی مەسیحییەت لە مەترسیی ئەو بیروباوەڕی کە لۆتەر پێی دەڵێت(محەمەدی) ئاگادار بکاتەوە.

وشە گرنگەکان: لۆتەر، ئیسلام، قورئان، مەسیحییەت، شەڕ، جیاوازی

پێشەکی

گرنگی توێژینەوەکە: توێژینەوە لەسەر مارتن لۆتەر و ئیسلام گرنگی خۆی هەیە، چونکە تاوەکو ئێستا جگە لە سەرچاوە ئەوروپییەکان چەندین توێژینەوە بە زمانی عەرەبی و کوردی لەسەر مارتن لۆتەر کراوە هیچیان ئاماژەیان بەوە نەکردووە کە بەشێك لە نووسین و بەرهەمەکانی گرنگی بە ئیسلام داوە، کە ئیسلام سەرچاوەی سەرەکیی بەشێك لە ترس و دوو دڵیەکانی بووە، جگە لەوەی بەشێکی زۆر لە سەرچاوە عەرەبییەکان ئاماژە بەوە دەکەن لۆتەر قورئانی نەخوێندۆتەوە، شارەزای ئیسلام نەبووە، بەڵکو پێچەوانە هەوڵی داوە قورئان لە زمانی لاتینی وەرگێڕێتە سەر زمانی ئەلمانی، چەندین ڕەخنە و تێبینی لەسەر ئیسلام و قورئان نووسیوە.

سەرچاوەکانی توێژینەوەکە :

بۆ ئەم توێژینەوەیە سوود لە چەند سەرچاوەیەکی جۆراوجۆ وەرگیراوە، زیاتریش هەوڵ دراوە سوود لە سەرچاوە ئەوروپییەکان وەربگریت، ئەو سەرچاوانەی تاوەکو ئێستا وەرنەگێردراون، بەتایبەتی زمانی رووسی و ئینگلیزی لەگەڵ هەندێك دەقی ئەڵمانی کە لە سەرچاوە ئینگلیزیەکان وەرگیراوە، لەوانە بەزمانی ئینگلیزی کتێبەکەی (Adam S. Francisco) بەناونیشانی(Martin Luther and Islam A Study in Sixteenth-Century Polemics and Apologetics)، هەروەها کتێبەکەی(Roland h. Bainton) بەزمانی ئینگلیزی بەناونیشانی(Here I Stand: A Life of Martin Luther) وە کتێبەکەی(Л. С. Никифорова)بەزمانی رووسی بەناونیشانی(История немецкой реформации) هەروەها (محمد ابو خطب خالد) کتێبەکەی بەناونیشانی(مارتن لوثر والاسلام) نووسەر شارەزایەکی باشی لە زمانی ئەلمانی هەیە، بەشێك لە کتێبەکەی بەزمانی ئەلمانی نووسیوە، هەندێك لە دەقەکانی بە زمانی ئەلمانیا داناوە، بەندەش هەوڵی داوە بەشێك لەو دەقە ئەلمانیانە وەکو خۆی بە وەرگێرانی کوردی دابنێت.

ئەم توێژینەوەیە لە دەروازەیەك و دوو تەوەرە پێکدێت، تەوەرەی یەکەم باس لە پەیوەندی نێوان شارستانییەتی ئیسلام بە رۆژئاوا دەکەین، لە تەوەرەی دووەم باس لە ململانێی نێوان مەسیحییەت و ئیسلام دەکەین لە ڕوانگەی لۆتەرەوە.

دەروازە:

ژیانی مارتن لۆتەر

مارتن هانس لۆتەر (یان لۆدیر) راهیبێکی ئایینی و بیرمەند و نووسەرێکی مەسیحی بوو، لە(١٠ نۆڤەمبەری ساڵی ١٤٨٣ز) لە(ئایزلبین) لە هەرێمی سەکسۆنیا لە دایك و باوکێکی جووتیاری ئەلمانی لە دایك بووە، هەروەکو خۆی دەڵێت(من کوڕی جووتیارێکم باوك و باپیرم جووتیار بوونە..) (Мережковский Д.С, 1999, C18)، لە تەمەنی حەوت ساڵیەوە لە قوتابخانەی (مانسفێلد) دەستی بە خوێندن کردووە، زۆربەی تەمەنی بە هەژاری و نەداری بەرێ کردووە تەنانەت بۆ پەیداکردنی بژێوی ژیانی لەسەر شەقامەکان گۆرانی وتووە، مارتن هەر لەمنداڵیەوە تا تەمەنی(٣٠)ساڵیش خاوەن کەسایەتییەکی شەرمنی بێ ئیرادە بوو، سەرباری ئەوەی بەشدار نەبووە لە هیچ تاوانێکدا، کەچی بەردەوام خۆی وەک تاوانبارێکی گەورە تەماشا کردووە. هەر ئەمەش هۆکاربوو تا کۆتاییەکانی تەمەنی بەدەست گرێ و شڵەژان و نەخۆشی دەروونییەوە ژیانی ئاڵۆزبێت، سەرباری ئەوەی دەیان جار ڕێوڕەسمی پاکبوونەوەی لە تاوانەکانی لە کڵێسا بۆ ڕێکخراوە، کەچی لە ناخەوە زەلیلی هەستە خراپەکانی بووە و بەردەوامیش لەژێر پاڵەپەستۆی ئەو هەستی خۆ بە تاوانبار زانینەدا ناڵاندوویەتی. لۆتەر سەرجەم دروشم و ئەرکە ئایینیەکانی بە باشی پیادە دەکرد، بەڵام بەردەوام گومانی هەبوو لەوەی ڕەزامەندی خودای بەدەستهێنابێ، لەم بارەیەوە دەڵێت(ئەگەر هاتبا قەشە بە قەشاتیەکەی خۆی لێخۆشبوونی بەدەستهێنابا من دەمێك بوو بەدەستم هێنابوو)(Roland H. Bainton, 1980, p8) ئەو گومان و دوو دڵیەی زۆرجار کاریگەری هەبوو لەسەر بڕیارەکانی

لە ساڵی(١٥٠١) چۆتە زانکۆی ئارفۆڕت و توانی بڕوانامەی ماستەر لە بواری ئەدەبدا بەدەست بهێنێت، ڕۆڵی گرنگی هەبوو لە پێشخستنی زمان و ئەدەبی ئەلمانی، پاشان دەست دەکات بە خوێندن لە بواری یاسا، بەڵام لە ناکاو وازی لێهێنا(Никифорова Л. С., 2015, C4). ئەو لە بارەی خۆیەوە دەڵێت (لە ساڵی (١٥٠٥)دا باوکم هانی دام لە زانکۆی ئارفۆڕتەوە ڕوو لە کڵێساکان بکەم، لە ساڵی(١٥٠٧)دا بە فەرمی بوومە قەشە، هەروەها لە ساڵی(١٥٠٨)دا بووە مامۆستای (تیۆلۆجیا)، دەستی کرد بە گووتنەوەی وانەی فەلسەفە لە زانکۆی "ڤێتنبێرگ"، مارتن کتێبی "ئەخلاق تا نیکوماخس"ی ئەرستۆی ڕاڤە کردووە، هەروەها بەردەوام بووە تا ساڵانی ١٥٠٨ و ١٥٠٩.(O. R. Elton, 1990, P70)، پاشان لە ساڵی(١٥١١ز) سەردانی رۆما کرد چاوی بە ژیانی پیاوانی ئایینی و پاپا کەوت، سەیری پێهاتووە چۆن پیاوانی ئایینی دوور کەوتونەتەوە لە بنەماکانی مەسیحییەتی ڕاستەقینە، لە ساڵی(١٥١٧ز) دەستی کرد بە ڕەخنەگرتن لە پسولەی لێخۆشبوون و هەنگاوەکانی ریفۆرمخوازی دژ بە پاپای رۆما دەسپێ کرد(Никифорова Л. С., 2015, C7).

لە ئەنجامدا توانی ڕابەڕایەتی کودەتایەکی گەورەی ئایینی بکات، لە ڕێگەی ڕابەرایەتی ئەو ڕیفۆرمە ئایینییەوە گۆڕانێکی فرە ڕەهەندی جۆراوجۆر لە بوارەکانی سیاسی و ئابووری و فەرهەنگی و کۆمەڵایەتی لەسەر ئاستی ئەوروپا بەرپا کرد(Б. Д. Порозовская, 2015, C10)، لۆتر هێرشی کردە سەر ئەو بۆچوونانەی کە کڵێسا و (پاپا) لە توانایدا هەیە بڕوانامەی لێخۆشبوون بۆ گوناهەکانی مرۆڤ دەربکات

بەرامبەر بەخشینی سامان و موڵک بۆ کڵێسا، ئەم بڕوانامەیەش ناسرابوو بە (پسولەی لێخۆش بوون)، لە ڕێگای ئەو(٩٥ تێزەی لە رۆژی ١٥١٧/١٠/٣١ز) کڵێسای وەتنبەرگ بە زمانی لاتینی هەڵواسی ڕاستەوخۆ ڕەخنەی لە دەسەڵاتی پاپا گرت، هەروەها ڕایگەیاند کە کتێبی پیرۆز سەرچاوەی سەرەکی ئایینی مەسیحییەتە داواشی کرد پیاوانی کڵێسا دەبێ بکەونە ژێر دەسەڵاتی مەدەنی، دواتر بەندەکانی وەرگێردرانە سەر زمانی ئەڵمانی و دەنگدانەوەیەکی گەورەی دروستکرد لە ناوچەکانی ئەڵمانیا، بەشێکی زۆر لە میرەکانی ئەلمانیا ئەو ڕێبازە نوێیەیان قبوڵکرد، ئارەزووی میرەکان بۆ سەربەخۆبوون و حەزکردنی ئەوان بۆ دەستگرتن بەسەر زەوی و موڵکی کڵێسا هۆکارێکی کاریگەر بوو بۆ پەسەنکردنی لۆتەریزم(Савинов Р.В. 2018,С195).

لەلایەکی دیکەوە عوسمانییەکان بە سەرکردایەتی سوڵتان سلێمانی قانونی[١]، کە پێشڕەویان کردبوو گەیشتبوونە (مەجەر)[٢] ئەمەش وایکرد سەرکردایەتیکردنی لۆتەر بۆ ئەم بزافە لا ئاسان بێت (, Ихсаноглу том I, 2006, С10). چونکە نزیك بونەوەی عوسمانییەکان لە ئەوروپا وای لە لۆتەر کرد لە ڕێگەی یەکخستنی میرەکانی ئەلمانیا ئامادەکاری بکات بۆ پارێزگار لە مەترسیی عوسمانییەکان، هەروەها سەرقاڵبوونی ئیمپراتۆری پیرۆز بە جەنگەکانی لەگەڵ عوسمانییەکان ئەوکات عوسمانییەکان گەورەترین مەترسیی و هێز بوون بۆ سەر رۆژئاوا، هۆکارێکی دیکەی قبوڵکردنی لۆتەریزم بوو لەلایەن میرکانەوە.

هەندێك لە مێژوونووسان سەرکەوتنی چاکسازییە ئایینیەکەی مارتن لۆتەر بە ئیسلامەوە ڕەگ و ڕیشەی دەگەڕێنەوە بۆ پاڵنەر و مەترسیی کشانی تورکەکان بۆ ئەوروپا(Marcus Meer, 2013, p14)، چونکە لۆتەر لە کاتی پارێزگاریکردن لە نەوەت و پێنج تێزەکە ئەوەی نیشان دا (..خودا تورکەکانی(یان محەمەدیەکانی) ناردوە بۆ ئەوەی تووڕەبوونی خۆی نیشانی مەسیحییەکان بدات، هەروەکو چۆن خودا شەڕ و بومەلەرزە و لافاو دەنێرێت، جگە لە مەسیحی کەسی دیکە نازانێ لە تووڕە بوونی خودا....)(Мартин

[١] سوڵتان سلێمانی یەکەم کوڕی سولتان (سەلیمی یەکەم)ە، خاوەنی درێژترین ماوەی حوکمڕانیە لە ساڵی (١٥٢٠ تا ١٥٦٦)، ناسراوە بە سولتان سلێمانی قانونی، فەرمانڕەوایەکی دیار بوو لە ئەورووپا لە سەدەی شانزەدا ، سولتان سەرۆکایەتی دەسەڵاتی سەربازی وسیاسی وئابووری و سەرکردایەتی سوپای عوسمانی دەکرد لە سێزدە هەڵمەتی سەربازی بەشدارکرد دە هەڵمەتی لە ئەوروپا بوو بۆ داگیرکردنی ناوچەکانی بەلەگراد و ڕۆدس و مەجەر. هەروەها زۆربەی ناوچەکانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست و باکوری ئەفریقا و هەتاوەکو جەزائیر داگیرکرد. هەروەها لەژێر دەسەڵاتی سوڵتان سلێماندا کەشتیگەلی عوسمانییەکان دەستیان گرتبوو بەسەر هەموو دەریاکانی ناوچەکە لە دەریای ناوەڕاستەوە بۆ دەریای سوور تا دەگاتە کەنداوی عەرەبی، بۆ زیاتر زانیاری لەسەر فروانخوازی عوسمانییەکان بگەڕیوە بۆ(طقوش، العثمانيين من قيام الدولة...، ٢٠١٣).

[٢] مەجەر یان هەنگاریا: دەوڵەتێکی ئەوروپییە دەکەوێتە ناوەڕاستی ئەوروپا، سنورێکی داخراوی هەیە ناگاتە سەر دەریا، لە باکووری سلۆڤاکیا و ئۆکرانیایە، ڕۆمانیا دەکەوێتە ڕۆژهەڵاتیەوە، لە باشووریش کرواتیا وسربیا و سلۆڤینیایە، نەمساش دەکەوێتە رۆژئاوای، ناوی مەجەریش هەندێك لە مێژوو نووسان دەڵێن لە ناوی ئەو نەتەوەیەوە هاتووە لە باکووری رووسیاوە هاتوون لە رابردوو لەو ناوچەیە ژیاون(رهبان، المجلد الواحد والعشرون، جزء هنغاريا، ص٦٨٢).

(Лютер, 95 тезисов.С9). وادیارە لۆتەر هێرشی عوسمانییەکانی بە ئافاتێك داناوە بۆ سەر جیهانی مەسیحییەت، بۆ ئەوە مەسیحییەکان لە تاوانەکانیان ئاگادار بکاتەوە.

١ : پەیوەندیی نێوان شارستانییەتی ئیسلام و رۆژئاوا

١-١ . پەیوەندیی نێوان عوسمانییەکان و رۆژئاوا:

مێژووی پەیوەندی ئەوروپای رۆژئاوا لە هێرشی دژی بە موسڵمانەکان لە خاکی پیرۆز(فەلەستین) دەستپێکردەوە، شەڕی خاچپەرستەکان لە بنەڕەت بە رێنوێنی گەریدە و پاپا و قەشەکان سەری هەڵدا، پەیوەندییان بە رۆژهەڵات لە رێگەی شەڕی خاچپەرستیەوە لە ساڵی(١٠٩٦ز) دەستی پێکرد، ئامانجیان ئازادکردنی وڵاتی پیرۆز بوو، بەهۆی ناکۆکی نێوان موسڵمانەکان، توانیان کۆمەڵێك سەرکەوتنی چاوەڕوان نەکراو بەدەست بهێنن و شاری (ئۆرشەلیم) داگیر بکەن، بەڵام دواتر موسڵمانەکان بە ئاگاهاتنەوە لە ڕەوتی دوو سەدەی دوایی توانیان ئەوروپییەکان لە خاکی پیرۆز دەربکەن، لە(ئەکرا[٣]) دوا بنکەی بە هێزی ئەوروپییەکان لەناو ببەن(عمران، ٢٠٠، ص٢٨٩).

سەرەڕای ئەو کوشتارە زۆرەی لە شەڕەکانی نێوانیان ڕوویدا، بەڵام زەمینەی گەشەکردنی کۆمەڵگا زۆر بە سوود بوو، چونکە یەکەمجار بوو ئەوروپای رۆژئاوا خۆی لە بەرامبەر شارستانییەتێکی پێشکەتوودا بینیەوە، ئەویش شارستانییەتی ئیسلام بوو، شەڕەکەرە خۆبەزلزانەکانی رۆژئاوا هەندێك دابەزین و خۆیان لەگەڵ تەکنیکی جەنگی نوێ رێکخست کێشیان بەرەو کەلوپەلی بازرگانی زیاد کرد، زانایانی رۆژئاوا بەسەر بۆچوونەکانی ڕابردوویان چوونەوە، ئەو کتێبە زانستی و فەلسەفیانەی لە وڵاتانی ئیسلامی وەرگێردرابوون لە یۆنانی و عەرەبی و زمانەکانی دیکە ئەوانیش دەستیان کرد بە وەرگێرانیان بۆ زمانی لاتینی[٤]، ئیسپانیا لە

---

[٣]ئەکرا: یەکێکە لەچیاکانی قودس دەکەوێتە بەشی باشووری رۆژئاوای شاری قودس، دواهەمین بنکەی بەرگری خاچپەرستەکان لەو ناوچەیە بووە(السمري،٢٠١٠/٤/٣، https://www.alukah.net/culture/0/19918/).

[٤]لەسەدەکانی ناوەڕاست چەندین کتێبی نووسەری ئیسلامی وەرگێڕدراوە بۆ لاتینی لەوانە کارەکانی ئەبووبەکر ڕازی و ئیبن سینا وە کارەکانی ئیبن ڕوشد وە پەرتووکی(حركة الكواكب)ی بەترۆجی وە زانیارینامەی ئیبن مەجووسی پزیشکی (كامل الصناعة الطبية الضرورية) و کتێبی (المدخل الكبير الى علم أحكام النجوم)ی ئەبوو مەشعەر بەڵخی، هەروەها پەرتووکی (الوصايا بالجبر والمقابلة)ی ئەبوو کامل و چەندانی دیکە....ئەوروپییەکان گرنگیان داوە بە فەلسەفەی یۆنانی و دەقە زانستییەکان کە بە لاتینی نەبوو لە ڕۆژاوای ئەوروپا، بەڵام وەرگێڕدرا بۆ عەرەبی و پارێزراو بوو لە جیهانی ئیسلامی. دەگووترێت کە (جیراردی کریمۆنی) ئەم زانایە دەقی زۆری کتێبە فەلسەفی و زانستەکانی لە عەرەبییەوە وەرگێڕا بۆ لاتینی بە تەنیا ٨٧ پەرتووکی وەرگێڕاوە لە عەرەبی بۆ لاتینی، بۆ زیاتر زانیاری لەبارەی کاریگەری ئیسلام لەسەر ئەوروپا بگەڕێوە بۆ(وليام مونتغمري، تأثير الإسلام في أوروبا العصور الوسطى، ت:سارا ابرهيم الذيب، بيروت، ٢٠١٦).

پێشەنگی ئەو وڵاتانە بوو، چونكە موسڵمانەكان هەر لە سەدەی هەشتی زاینییەوە باشووری ئەو وڵاتەیان لە ژێردەستدا بوو، ئیسپانیا دەرەتانی ئەوەی هەبوو پەیوەندی شارستانییەتی رۆژئاوا و شارستانییەتی ئیسلامی دروست بكات، بەشێك لە كتێبە وەرگێرداوەكانی عەرەبی لە رێگەی گەریدە و قەشەكانەوە وەرگێردرانە سەر زمانی لاتینی، بەرەبەر بەشێك لە میراتی ڕابردوویان لە ڕێگەی موسڵمانەكانەوە دەست دەكەوت، (الیوزبكي، ثقفتنا للدراسات والبحوث المجلد٥، عدد٢٠١٠،٢٠، ص١٢٤)، چونكە دەمێك بوو پاپا و كڵێسا كۆنترۆڵی جومەگەكانی كۆمەڵگای رۆژئاوایان كردبوو، ئەم بەسترانەوەیە گەڵێك ئاستەنگی بۆ بیرۆكەی ڕەسەن لێدەكەوتەوە، وای كردبوو لە بواری فەلسەفە و بیركاری و فیزیا و پزیشكی و زانستەكانی دیكە دەسكەوتی نوێیان كەم بێت.

لەلایەكی دیكەوە بەهۆی ناكۆكی ناوەخۆیەوە رۆژئاوا پاشەكشێی سەربازی كرد بوو، بەڵام لایەنی وەرگێران و گرنگی دان بە زانستەكان زیادی كرد بوو یەكێكیش لەو كتێبانەی وەرگێردرانە سەر زمانی لاتینی قورئانی پیرۆز بوو، زانین و ناسینی قورئان لەلایەن مەسیحییەكانی رۆژئاوا دەگرێتەوە بۆ سەدەی دوازدە، یەكەمین وەرگێرانی قورئانیش بۆ زمانی لاتینی دەگەڕێتەوە بۆ ساڵی(١١٤٣ز) لەلایەن راهیبێكی ئینگلیزی بەناوی (رۆبرت ڤون كیتۆن-[٥]Robert von ketton) لەسەر داوای قەشە بترس فنرابیلس(petrus venrabilis) یان بترس المجبل، سەرۆكی دێرەی شاری كولون بوو، توانی باوەڕ بە رۆبرت بهێنی بە وەرگێرانی چەند بەرهەمێك لەبواری ماتماتیك و ئەستێرەناسی لەنێویشیاندا وەرگێرانی قورئانی پیرۆز بوو بۆ سەر زمانی لاتینی، بەهۆی ئەو وەرگێرانەوە قورئان بۆ سەر چەندین زمانی نەتەوەكانی دیكەی لەوانە (ئیتالی و هۆلەندی و ئەلمانی) وەرگێردرا. بتروس باوەڕی وابوو مەترسیی ئیسلام جۆرێكە ناتوانرێت بە چەك ڕووبەڕوویان ببنەوە، بەڵكو تەنها ناسینی تەعلیماتە سەرەكیەكانی ئیسلام نەبێت، چونكە قورئان چەندین بەڵگەی دژ بە مەسیحییەت و ئینجیلی تێدایە(خالد،٢٠١٢، ص٢١٥)، بێجگە لە قورئان چەندین كتێبی دیكە لەبارەی ئیسلام و تەعلیماتە ئایینیەكانەوە وەرگێردرانە سەر زمانی لاتینی، بەڵام بەهۆی غەزوی ناوچەكانی رۆمانیا[٦] و مەلدۆڤیا(ی ئێستا) لە ساڵی(١٣٩٠) و پاشانیش داگیركردنی شاری قوستەنتینیە[٧] لە ساڵی(١٤٥٣)، پەیوەندییەكانی رۆژهەڵات و

---

[٥] رۆبرت كیتۆن: زانا و ئەستێرەناس و قەشە و وەرگێر و دبلۆماتكاری ئینگلیزیە، لە پاریس خوێندیەتی پاشان لەساڵی(١١٣٤ز) بۆماوەی چوارساڵ دەچێتە رۆژهەڵات سەردانی سوریا و فەلەستین دەكات، پاشان دەچێتە ئیسپانیا لەوێی دەستیكردوە بەوەرگێران، ژمارەیەك لەكتێبە عەرەبیەكانی وەرگێراوەتە سەر زمانی لاتینی، لەوانەش بۆ یەكەمین جار قورئانی وەرگێروەتە سەر زمانی لاتینی لەساڵانی(١١٤١-١١٥٧). (Charles B., 2004.P27)

[٦] رۆمانیا یەكێكە لە وڵاتانی بەلقان، دەكەوێتە باشووری رۆژهەڵاتی ئەوروپا و باشووری رووباری دانوب، لە باكوور ئۆكرانیایە و لە باكووری رۆژهەڵات مۆلداڤیا و لە باشوور بولگاریاو لە رۆژهەڵات سربیا و هنگاریا.

مەلدۆڤیا: دەكەوێتە رۆژهەڵاتی ئەوروپایە لە نێوان رۆمانیا و ئۆكرانیا دایە.

[٧] قوستەتینیە، شاری ئیستەنبوڵی ئێستایە، كە بە بیزەنتیەش ناسراوە: ئەو شارە لەساڵی(٦٥٧پ.ز) بنیاتنراوە لە لایەن یۆنانییەكان، و بەناوی(بیزەنتیۆم) ناسرابوو، دوای گواستنەوەی پایتەختی لە رۆما بۆ رۆژهەڵات شاری بیزەنتیۆم بوە پایتەختی ئیمپراتۆڕی ڕۆمانی بەشی

ڕۆژئاوا پێینایه قۆناغێكی دوژمنكارانەوە، ئاسان نەبوو لە چاپدان و دەركردن و وەرگێرانی ئەو جۆرە كتێبانە(Yükse L, 30.März-01.April2017, P11). بەتایبەتی كاتێك سوڵتان سلێمانی قانونی دەسەڵاتی گرتە دەست سیاسەتی عوسمانی ڕووی كردە ڕۆژئاوا تا قۆناغێكی نوێ لە پەیوەندیە نوێیەكانی لەگەڵ ئەوروپا دەست پێ بكات، كە سیفەتی فراوانخوازی بەرەو ڕۆژئاوا و بەلقان[8] و دەریای سپی ناوەڕاستی لە خۆ دەگرت. سوڵتان ئاگاداری ناكۆكییەكانی نێوان هێز و دەسەڵاتەكانی ئەوروپا بوو بەتایبەتی لە نێوان(فرنسوای یەكەم) پاشای فەرەنسا و (شارلی پێنجەم)ی ئیمپراتۆر، كە دەمارگیری توندی هەبوو دژ بە ئیسلام، عوسمانییەكان بە مەترسییەكی گەورەی مەسیحییان دادەنا بۆ سەر بەرژەوەندییەكانیان. لە ئەنجام ڕووداوێك ڕوویدا جەنگی فراوانی نێوان هەردوولای هەڵگیرساند، ئەوە بوو (لویس دووەمی) پاشای مەجەر ئەو نێردراوەی سوڵتانی كوشت كە هاتبوو تا گرتنە دەستی دەسەڵاتی پێ ڕابگەیەنێت و داوای لێ بكات ئەو سەرانەیە بدات لە بەرامبەر نوێكردنەوەی ڕێكەوتنەكەدا دەبوو بیدات، ئەو كارە سوڵتانی توڕە كرد و جەنگی دژ بە مەجەر ڕاگەیاند و دەستی بە فروانخوازی كرد بەرەو ئەوروپا(Ихсаноглу , том I, 2006, С228).

سوڵتان لە ساڵی(١٥٢١) شاری (بلگراد) لە ساڵی دواتر (ڕۆدسی) داگیركرد، لە شەڕی موهاكس[9] لە ساڵی (١٥٢٦) مەجەریشی داگیركرد، پاشا لودفیجی دووەم(لویس)ی كوشت، دوای ئەوە مەجەر بووە ویلایەتێك

ڕۆژهەڵات لەساڵانی(٣٣٠ تا ١٤٥٣)و پایەختی ئیمپراتۆڕی بیزەنتی بوو، تا ئەو كاتەی عوسمانییەكان فەتحییان كرد و سوڵتان محەمەد فاتیح چووە ناویەوە و ناوی نا (ئیسلام بوڵ) یان ئەستانە و بەم فەتحەش بوو بە پایەختی دەوڵەتی عوسمانی، و ساڵی(١٩٣٠)ناوەكەی گۆڕا بۆ ئیستەنبوڵ(محمد، ٢٠٢١، ل٢٠١٤)

[8] بالقان نیمچەدوورگەیەكە دەكەوێتە بەشی باشووری ڕۆژهەڵاتی ئەوروپا، ڕووبەرەكەی دەگاتە نزیكەی(٧٢٨٠٠٠)كیلۆمەتری چوارگۆشە ناوی بەلقانیش لە زنجیرە چیاكانی بالقان وەرگیراوە، كە درێژدەبێتەوە لە ناوەندی بولگاریاوە تا ڕۆژهەڵاتی كۆماری سربیا، لە ماوەی سەردەمە كۆنەكاندا بەلقان كەوتبوە سەر سنووری ئیمپراتۆریەتە گەورەكان، لەبەر ئەوە مێژووەكەی پڕە لەجەنگ و ململانێی لە نێوان نەتەوەكان لە سەردەمی ئیمپراتۆری ڕۆمانیەوە پاشان دەوڵەتی عوسمانی. دەوڵەتەكانی بەلقانەش ئێستا ئەمانە دەگرێتەوە(ئەلبانیا كۆسۆڤۆ بولگاریا بۆسنیا و هەرزەگۆڤینا سربیا شاخی ڕەش، كرواتیا، مەكدونیا، یۆنان هەروەها هەندێک لە لێكۆڵەرەوان ڕۆمانیا و سلۆڤینیا و مۆلداڤیا لە كۆمەڵی وڵاتەكانی بەلقان دادەنێن، بۆ زیاتر زانیاری مێژووی موسلمانەكان لەناوچەكانی بەڵقان بگەرێوە بۆ(د. محمد م الأرناؤوط، دراسات في التاريخ الحضاري للإسلام في البلقان، دبی، ١٩٩٦، ص١١...)

[8] قوستەنتینیە، شاری ئیستەنبوڵی ئێستایە، كە بە بیزەنتیەش ناسراوە: ئەو شارە لەساڵی(٦٥٧پ.ز) بنیاتنراوە لە لایەن یۆنانییەكان، و بەناوی(بیزەنتیۆم) ناسرابوو، دوای گواستنەوەی پایەختی لە ڕۆما بۆ ڕۆژهەڵات شاری بیزەنتیۆم بووە پایەختی ئیمپراتۆڕی ڕۆمانی بەشی ڕۆژهەڵات لەساڵانی(٣٣٠ تا ١٤٥٣)و پایەختی ئیمپراتۆڕی بیزەنتی بوو، تا ئەو كاتەی عوسمانییەكان فەتحییان كرد و سوڵتان محەمەد فاتیح چووە ناویەوە و ناوی نا (ئیسلام بوڵ) یان ئەستانە و بەم فەتحەش بوو بە پایەختی دەوڵەتی عوسمانی، و ساڵی(١٩٣٠)ناوەكەی گۆڕا بۆ ئیستەنبوڵ(محمد، ٢٠٢١، ل٢٠١٤)

[9] شەڕی موهاكس یان موهاتش، بەیەكێك لە گرنگترین شەڕەكانی سەدەكانی ناوەراست دادەنرێت، لە٢٩ ئۆگستس ١٥٢٦ز لەنزیك موهاج لەمەجەر لەنێوان هێزی مەجەریەكان بەسەركردایەتی لویسی دووەم و سوپای عوسمانیەكان بەسەركردایەتی سولتان سلێمانی قانونی، لەم

سەر بە دەوڵەتی عوسمانی، لە دوای لویس، (فردیناند) بە پاشا بەسەر (بوهیما) و ئەو ناوچانەی مابوون هەڵبژێردرا، ئەمەش بردیە ململانێیەکی دژ بە میر زابولیای سەرکردەی (ترنسلڤانیا) و هاوپەیمانی عوسمانییەکان، فردیناند توانی (بودا) بگەڕێنێتەوە ئەمەش وای لە سوڵتان سلێمانی قانونی کرد یارمەتی میر (زابولیا) بدات دژ بە فریناند، لە ساڵی(١٥٢٩) سوڵتان بودای داگیرکرد، سوپای ئەلمانیەکانی دەرکرد و دایە زابولیای هاوپەیمانی، پاشان هەر لە ساڵی (١٥٢٩) گەمارۆی یەکەمی شاری (ڤێنا)دا(Ихсаноглу , том I, 2006, C231).

عوسمانییەکان بوونە مەترسییەکی گەورە بۆ سەر جیهانی مەسیحییەت، مارتن لۆتەریش لەسەروبەندی چاکسازییەکانیدا بوو، ئەوەی بەمەترسییەکی گەورە دادەنا هەڵوێستێکی دوژمنکارانەی نواند بەرامبەر بە تورکەکان، ئەمەش وایکرد نووسینەکانی دوو ئاراستە بگرنە بەر، ئاراستەی یەکەمی ئامۆژگاری و ڕەخنە بوو لە گەندەڵیەکانی پاپا و کڵێسا، داوای گەڕانەوەی بۆ مەسیحییەتی راستەقینەی سەردەمی رۆمانی دەکرد، دووەم ئاگادارکردنەوەی گەلی ئەلمانیا بوو لە مەترسیی هێزێکی دەرەکی تورکەکان کە بەشێك لە رۆژئاوای خستۆتە ژێردەستیەوە، ئەوەی وەکو هێزێکی ئەهریمەنی دژ بە جیهانی مەسیحییەت دەبینی(Adam S. Francisco, 2007, p212)، بەهۆی مەترسیی تورکەکانەوە زۆربەی نووسینەکانی بەشێوەیەکی دوژمندارانە دژ بە ئیسلام دەنووسێت دەڵێت(تورکەکان[١] بە شمشێر و جەستە شەڕ(مەبەست جیهاد) دەکەن دژ بە مەسیحییەکان، پاپا پێچەوانەی دروشمەکانی ئایین و ئینجیل دەجولێتەوە... هێزی شەڕ و ستەمکاری لە پاپا و محەمەدیەکان دەبینرێت...)(هاغمن، ٢٠٠٤، ص١٣٤؛ خالد، ٢٠١٢، ص٢٢٦)، لۆتەر باوەڕی وابوو پاپا دوژمنی یەکەمی جیهانی مەسیحییەتە هەرچی تورکە ئیسلامیەکانە(محەمەدیەکانە) دوژمنی بیروباوەڕی مەسیحییەت و دروشمەکانی کڵێسان، ئەوانە ئافاتێکن بەهۆی زوڵم و ستەمی پیاوانی ئایینیەوە خودا تورکەکانی ناردوە بۆ ئەوەی لە گوناهەکانیان ئاگاداریان بکاتەوە، باوەڕی وابوو سەرکەوتنی تورکەکان بەسەر رۆژئاوا مانای ڕاستی بیروباوەڕی

شەردا بە سەرکەوتنی سوپای عوسمانیەکان کۆتایی پێهات، ئەمەش بووە هۆی دابەشبوونی مەجەر لەنێوان عوسمانیەکان مەملەکەتی هابسبۆرگ و میرنشینی ترانسیلفانیا، ئەو ئەشەڕە بووە کۆتایی سەدەکانی ناوەراست لە مەجەر(Ихсаноглу , том I, 2006, C7-9).

[١]وشەی تورک هەتا پێش کۆتاییهاتنی دەوڵەتی عوسمانی وەک جنێو بەکاردەهات، لەناو عوسمانییەکاندا بە خەڵکە دەشتەکییەکەی ئەنادۆڵ دەوترا تورک، تەنانەت سەفیری عوسمانی لە ئەوروپا بێزار بووبوو لەوەی پێی بگووترێت تورک، دەیوت کە ئەو تورک نییە و عوسمانییە، دەبێت بە عوسمانی بانگ بکرێ، چونکە تورک وا ناسرابوون کە خەڵکانی دڕندە و وەحشین و زۆر جار وشەی تورک بۆ سوکایەتیکردن بە کەسانی دیکە بەکاردەهات. لەوەیە مارتن لۆتەریش هەر لەبەر ئەوەیە لەهەموو نووسینەکانی عوسمانییەکان بە تورکەکان ناو دەبات. بەڵام لەدوای ساڵی ١٩٠٨ ەوە وشەی تورک لە واتا گشتییەکەی دابڕا و بەهۆکاری تێکەڵبوون لەگەڵ ڕۆژئاوادا و دەرکەوتنی ئایدۆلۆژیای نەتەوەیی و نەژادی لەجیاتی ئاینیی و مەزهەبیی، وشەی تورک ئەو واتایەی لەدەستدا کە پێشتر هەیبوو، بەڵکو بەهۆی پەیدابوونی ئایدۆلۆژیای پان تورکیزم لای عوسمانییە تورکەکان، ئیتر وشەی تورک وەک هێمای شانازیکردن بەکاردەهێنرا(Matti Moosa, 1988, p340)

٨

محەمەد(د.خ)ە پێچەوانەش مەسیحییەت ڕاستە، لۆتەر پێی وابوو هاتنی محەمەدیەکان نیشانەی تورەبوونی خودایە، مەترسیی رۆژی دوایە ڕووبەرووی مەسیحییەکان دەبێتەوە، ئەو دوژمنەش بە ئاگری ئاسمان(مەبەست ئافاتێك یان پەتایەك) لەناو دەچن نەك بەشمشیری مەسیحییەکان(خالد، ٢٠١٢، ص٢٢٦).

٢-١. سەرەتای ناسینی ئیسلام لەلایەن مارتن لۆتەر :

لە سەدەی شازدەهەم هەندێك لە پیاوانی ئایینی لە شیکردنەوەی دەقە لاتینیە ئایینیەکان زاراوەی ئیسلامیان بەرامبەر بە موسڵمانەکان بەکارنەهێناوە، بەڵکو بە موسڵمانەکانیان وتووە(محەمەدیەکان، بیروباوەڕی تورکەکان، عەرەبەکان یان ناوی گروپێکی ئیسلامیان بەرامبەر بە ئیسلام بەکارهێناوە) (Bischöfin Petra, Juni 2016, p4.)، لۆتەر زۆرجار موسڵمانەکانی بە(محەمەدیەکان، بیروباوەڕی تورکەکان یان هەندێ جار بە ئیسماعیلیەکان ناو بردووە(Werner H. , 2019, P10).

مارتن لۆتەر بەریەکەوتنی ڕاستەوخۆی لەگەڵ شارستانییەتی ئیسلامی نەبوو، بەڵکو زیاتر لە ڕێگەی گەریدە و کتێبە وەرگێردراوەکانی سەر زمانی لاتینی و ئەلمانی شارەزایی لەسەر ئیسلام پەیداکردووە(Von Athina Lexutt, Nr. 2/2011, p61.). سەرەتای ناسینی شارستانییەتی ئیسلامیش لەلایەن مارتن لۆتەرەوە لە ڕێگای ئەدەبیاتی سەدەکانی ناوەڕاستەوە بوو(Adam S. Francisco, 2007, p212)، هەرچەندە ئەو سەردەم کتێبی کەم هەبوو لەسەر ئایینی ئیسلام، بەڵام لە سەدەی شازدەهەم بەهۆی مەترسیی عوسمانییەکان ژمارەیەك کتێب بەناوی تورکەکان دەرچوون، بەتایبەتی بە زمانی ئەلمانی هەندێکیان لەگەڵ باسکردنی تورکەکان باسی ئایینی ئیسلامیشیان کردووە(Adam S. Francisco ,2012, p79)، بەڵام باشترین سەرچاوەکانی سەدەی شازدەهەم بۆ لۆتەر کتێبەکانی رۆژهەڵاتناسی سویسری(تیودور ببلیاندر١٥٠٩-١٥٦٤)[١١]بوو، سەرچاوەیەکی گرنگ بوو بە زمانی لاتینی بۆ ئەو سەردەم دەربارەی ناساندنی ئیسلام بە رۆژئاوا، ببلیاندر زمانی عەرەبی زانیوە و هاوڕێ و هاوسەردەمی لۆتەر بوو(Adam S. Francisco, 2007, p99)، هەروەها جگە لەوەی قورئانە وەرگێردراوە لاتینیەکەکان ئەگەرچی کەم و کوری زۆریان تێدابوو لە وەرگێرانیان ئەوانیش سەرچاوەی سەرەکیی بوون بۆ ناساندنی ئیسلام بە لۆتەر.

---

[١١] تیودور ببلیاندرTheodore (or Theodorus) Bibliander: رۆژهەلاتناسی سویسری لەساڵی(١٥٠٩ز)لە بیشوفزیل لەدایك بووە، زمانەکانی لاتینی و یۆنانی و عبری و عەرەبی چەند زمانێکی دیکەی رۆژهەڵاتی زانیووە، دەبێتە مامۆستا لە ئەکادیمایی(کارولینوم) وانە لاهوتیەکان دەڵێتەوە، یەکەمین قورئانی چاپ کردووە بە سوود وەرگرتن لە قورئانە تەرجەمەکراوەکەی رۆبیرت کیتۆن لەساڵی(١٥٤٣ز)، هەروەها کتێبێکی بەناوی رێزمانەکانی زمانی عبری داناوە، کتێبێکی دیکەشی ئایینی لەزمانی عەرەبی وەرگێراوە بەناوی (هەزار پرسیار ، Thousand Questions) لەگەڵ چەند بەرهەمێکی دیکە، تیۆدۆر لەساڵی(١٥٦٠ز)بەتاعون دەمرێت(بدوی، ١٩٩٣، ص٧٥)، بۆ زیاتر زانیاری لەسەر بیروبۆچونەکانی بگەرێەوە (Balserak j. 2017,p684-697)

لەلایەکی دیکەوە نزیك بوونەوەی ئیسلام لە رۆژئاوا(ناوەڕاستی ئەوروپا) وەکو هێزێکی نوێ لە ڕێگەی فروانخوازی دەوڵەتی عوسمانی، بێگومان کەم و زۆر کاریگەری لەسەر لۆتەر هەبووە بۆ ناسینی ئیسلام، چونکە هاتنی تورکەکانی لۆتەر بە یەکێك لە نیشانەکانی رۆژی دوایی داناوە(Adam S. Francisco, 2012, p79)، لەم بارەیەوە دەڵێت(تورکەکان سزای خودان و ئەهریمەنن- "der Türke ist üottes rute und des Teuffels dienev") بەهۆی هەڵەی خۆمانەوە خودا تووشی ئەو سزایەی کردووین (خالد، ٢٠١٢، ص٣٣٥)، لۆتەر ترسی لەوە هەبوو خەڵکی تەسلیمی ئەو بیروباوەڕە بێت، لەم بارەیەوە دەڵێت(تورکەکان بیرباوەڕێکی ئەهریمەنانەیان هەیە، دەبێ خەڵکی ئەلمانیا لەفێل و باوەڕی محەمەدیەکان شارەزابن)(Фаусель,1996. т.2, С296-312)، هەروەها لۆتەر ئامۆژگاری ئەو مەسیحیانەش دەکات کە لە وڵاتی ئیسلام (یان لە ژێردەستی تورکەکان) دەژین بیروباوەڕیان بەهێز بکەن، لەسەر (ئیمانەکەیان)بیروباوەڕەکەیان بەجێگری بمێنەوە و پارێزگاری لێ بکەن www.sonntagsblatt.de/sites,2018, p3-pdf)، ئەو هاتنی تورکەکان بۆ ئەوروپا بە سزایەکی خودایی داناوە بۆ سەر جیهانی مەسیحی بەهۆی دوورکەوتنەوەیان لە پرنسیپەکانی ئایینی مەسیحییەت(Мартин Лютер 95 тезисов.С9). لەم بارەیەوە دەڵێت تورکەکان (غەزەب و ئافاتی خودان -Gottes Zuchtrute und Geißel)، داوا لە خەڵك دەکات نوێژ و پارانەوە دژ بە تورکەکان بکەن، بۆ ئەوەی خوا لە مەترسیی تورکەکان دووریان بخاتەوە (Von Athina , Nr. 2/2011, p68).

لۆتەر ترسی هەبوو لە بڵاوبونەوەی بیروباوەڕی محەمەدیەکان، چونکە دوای گەمارۆی سەر شاری ڤێنا بە هەزاران ئەلمانی لای عوسمانییەکان بەدیل گیرابوون، ئەوانە سەیریان پێداهات چۆن لە ژێردەستی عوسمانییەکان بە ئاشتی دەژین، لۆتەر خۆی سەرسام بوونی خۆی دەربڕیوە دەڵێت (دەبێت چ یاسایەکیان هەبێت ئەوها رێکیان بخات..)،لۆتەر زیاتر هەستی بە مەترسیی دەکرد، بەتایبەتی لە کاتی گەڕانەوەی ئەو دیلانە مەیل و ئارەزوویان بۆ ئایینی تورکەکان زیادی کرد بوو(Adam S. Francisco, 2012, P151)، هەر بۆیە چەندین کاردانەوەی توندی هەبوو بەرامبەر بە ئیسلام ئاگادارکردنەوەی نەتەوەی ئەلمانیا.

لەلایەکی دیکەوە لۆتەر مەترسیی عوسمانییەکانی بە نیعمەت زانیوە بۆ هەنگاوە چاکسازییەکانی چونکە مەترسیی عوسمانییەکان بۆ سەر زەوییەکانی هابسبۆرگ[١٢] وای لە پاپا و ئیمپراتۆر (چارلسی پێنجەم) کرد هەموو هەوڵەکانیان بۆ دژایەتی ریفۆرمخوازەکان تەرخان نەکەن، بەڵکو ئامادەبوو یارمەتی بەشێك لە میرە پرۆتیستانتەکانیش بدەن بۆ ئەوەی دژ بە عوسمانییەکان بوەستنەوە(Marcus Meer, 2013, p14)،

---

[١٢] زەوییەکانی هابسبۆرگ خاوەنداریەتی دەگەڕێتەوە بۆ بنەماڵەی هابسبۆرگەکان، گەورەی بنەماڵەی هابسبۆرگەکان پلەی ئیمپراتۆریان پێدرابوو لەلایەن رۆمانەکان لە نێوان ساڵانی(١٤٣٨- تا١٨٠٦) فەرمانڕەوایەتیان کردووە، بۆ زیاتر زانیاری لەبارەی شەرەکانی لەگەڵ عوسمانییەکان بڕوانە(Шимов Я., 2003, С603)

شەڕی ئیمپراتۆر لەگەڵ تورکەکان دەستی ئیمپراتۆری گرت بۆ ڕێگری کردن لە چاکسازییەکانی لۆتەر، ئەمەش کارئاسانی کرد بۆ بڵاوبونەوەی بیروباوەڕەکانی لەناو خەڵکی(Marcus Meer, 2013, p14).

٢: تێڕوانینی لۆتەر لەسەر ململانێی مەسیحیەت و ئیسلام:

١-٢. لۆتەر و شەڕی خاچپەرستی:

هاتنی عوسمانییەکان بۆ ئەوروپا چەند شەڕی گەورە ڕوویدا، زۆربەی شەڕەکان بەرگێکی ئایینیان هەبوو پاپا لە پێناو دەسکەوتنی سەرەوت و سامان و فرۆشتنی پسولەکانی و ئیمپراتۆریش لە پێناوی زیادکردنی سەرباز لە سوپادا هەوڵیان دەدا بەناوی ئایینەوە ڕێگری لە فراوانخوازی عوسمانییەکان بکەن، لۆتەر باوەڕی وابوو تورکەکان بەچەکی مەسیحییەکان لەناو ناچن، بۆیە پێویست ناکات خۆیان بخەنە ناو شەڕێکەوە کە خودا پێی ناخۆشە، بەڵکو بەهۆی تورەبوونی خوداوە لە ناودەچن چونکە لۆتەر بە پێی پێشبینیەکانی ئینجیل تورکەکانی بەهێزی شەڕانگیزی کۆتایی دونیا داناوە(خالد، ٢٠١٢،ص٢٢٦).

لۆتەر دژ هەڵگیرساندنی شەڕی خاچ پەرستی بوو، لە زۆربەی وتار و نووسینەکانیدا هەڵگیرسانی جەنگی بەناوی ئایین و ئیمانەوە ڕەتکردۆتەوە، دژی ئایدۆلۆجیای هەڵمەتی خاچپەرستی بوو دژ بە ئیسلام، باوەڕی وابوو نابێت مەسەلەی ئیمان بۆ توندوتیژی بەکاربهێنرێت، ئەو هێڵەی کێشابوو لە نێوان دەسەڵاتی ئایینی و دنیایەوە ، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا بە ئاشکرا ڕەتی نەکردۆتەوە، چونکە رۆژئاوا بە دەستی عوسمانییەکان زیانێکی زۆری ئابووریان بەرکەوتبوو نارەزایەکی زۆر هەبوو لەناوەندە رۆشنبیری و ئایینیەکانەوە دژ بە فروانخوازی تورکەکان(Marcus Meer, 2013, p11).

لە دیدی لۆتەر ئەلمانییەکان دەتوانن بەرگری لە خۆیان بکەن، پێویست ناکات بەناوی ئایینەوە شەڕ بکەن، ئەگەر ئیمپراتۆریش شەڕ دەکات دەبێت تەنها بەرپرسی کاروباری دونیەوی بێت نابێت بەناوی ئایینەوە خەڵکی کۆبکاتەوە شەڕ هەڵگیرسێنێ، هەروەکو لە شوێنێکدا دەڵێت(شەڕکردن لەگەڵ تورکەکان مانای دژایەتی خودایە... „Gegen die Türken zu kämpfen heißt) (Andreas P., 2017, p3)، ئەوەش بۆ ئەوەبوو پاپا سوود لەشەڕی خاچپەرستی وەرنەگرێت، دووبارە بەناوی ئایینەوە هێز و لایەنگری بۆ خۆی پەیدا نەکاتەوە، هەروەها لە نامەی ئامۆژگاری شەڕ دژ بە تورکەکان دەڵێت(سزای خودا ئەوە نیە شەڕ دژ بە تورکەکان بکەن ، بەڵکو بەهۆی هەڵەکانی ئێمەوە تووشی سزای تورکەکان بووینەتەوە- Es ist nichts als ... göttliche Bestrafung, und der Kampf der Türken ist nichts anderes als ein Kampf gegen den Herrn, der die Türken zu einer Bestrafung für unsere Sünden gemacht hat...."(خالد، ٢٠١٢، ص٢٣٥)، پێویستە مرۆڤی مەسیحی ئارام لەسەر ئەو سزایە بگرێت، هەروەها دەڵێت (پێویستمان بە موعجیزە نییە گەلی ئەلمانیا لەم مەترسییە رزگار بکات، تەنها بە چاکردنی خورەوشتی خەڵك و گوێگرتن لە

١١

خودا لە هەموو شتێك پێویست ترە بۆ چاکردنمان- nu kann ich mich keines Wunderzeichens noch sonderlicher Gottes gnaden über Deudschland versehen, wo man steh nicht bessert und das Wort Gottes anders ehret, denn bisher geschehen."(Gerhard S., 1995, p9).

لەڕاستیدا ئەو دووفاقیەتیە لە لۆتەر دا هەبوو، بۆ نمونە لەوکاتەی شۆرشی جووتیارەکان هەڵگیرسا پشتگیری میرەکانی ئەلمانیای کرد، لە هەڵوێستی خۆی پاشگەز دەبێتەوە لە پێناو پاراستنی خۆی و بزووتنەوەکەی هانا بۆ میرەکان دەبات، کە خەڵکی هەژار و جووتیارەکانیان دەچەوساندەوە، جووتیارەکان بە چەتەو بەڵێن شکێن و دز ناودەبات. لەلایەکی دیکەوە ئەو روحە نەتەوایەتیەی لۆتەر هەیبوو بۆ ئەلمانیا وای لێکردوە لەمر بارودۆخە ئەلمانیەکان پێویست ناکات شەڕ بکەن و بچنە شەڕەوە، چونکە تورکەکان هێشتا نەهاتونەتە ناو خاکی ئەلمانیا بۆچی شەڕ بۆ خاکێکی دیکە بکەن کە هی ئەوان نیە، لەسەری پێویست بوو ئەو خەڵکە سارد بکاتەوە خۆیان نەکەنە قوربانی بڕیارەکانی پاپا، هەروەها لە ریفۆرمەکەشی زۆر گرنگی بە نەتەوەی ئەلمانیا دەدات دەڵێت (...من دەمەوێت یارمەتی نەتەوەی ئەلمانیا بدەمر بۆ رزگاربوون...)[١٣]، لۆتەر لە بنەڕەتدا کەسێکی نەتەوەیی و ئایینی بوو کاریگەری بیروباوەڕەکانی لە سەردەمەکانی دواتر دەردەکەوێت گەلی ئەلمانیا یەکدەخات.

لۆتەر کێشەی لەگەڵ مەترسیی سەربازی تورکەکان نەبوو، بەڵکو تەنها کێشەی لەگەڵ ئیسلامر بوو، هەروەکو چۆن کێشەی لەگەڵ جولەکەکان هەبوو، بە گەورەترین مەترسیی دادەنا بۆ سەر نەتەوەی ئەڵمانیا کە دواتر نازییەکان ئەو بیروباوەڕەی لۆتەریان تەبنی کرد بەرەو (ڕەگەزپەرستی)رەسیزمی بردن. لۆتەر جووەکان و ئیسلامی وەکو یەك دەبینی دەڵێت (جووەکان حەزرەتی ماریا(مەبەست مەریمر) بە کەسێکی داوێن پێس دادەنێن...هەرچی پارەو سامان هەیە لەدەستی ئەوان کۆبۆتەوە بەهۆی ئەوانە خەڵکی ناوچەکانی ئەلمانیا بە هەژاری دەژین... محەمەدیەکانیش رەتی خودایەتی مەسیح دەکەنەوە..)(Мухаммад, 2012. С181)، یان (محەمەدیەکان مەسیح بە پیرۆز دادەنێن وەکو پێغەمبەر دەیناسن، بەڵامر ئینکاری ئەوە دەکەن مەسیح کوڕی خودا بێت...)(Andreas P., 2017, p3)، محەمەد بە قورئان خەڵك دەکوژێت ئەوان بوونەتە تێکدەری جیهانی مەسیحییەت(هاغمن، ٢٠٠٤، ص١٣٠). لە شوێنێکی دیکەدا دەڵێت(محەمەد هەڵگەرایەوەیە لە مەسیح، مەزهەبی محەمەد وەکو تۆفانێکە نیوەی جیهانی گرتۆتەوە...)(Petra B. 2016, p19).

لۆتەر لە ساڵی(١٥٢٥) لە لەگەڵ پەیدابوونی مەترسیی سەربازی عوسمانییەکان لەسەر رۆژئاوا نامەیەکی ئاراستەی (فلیپ فۆن هیسن) حاکمی میرنشینی هیسن کرد بەناوی (شەڕی دژ بە تورکەکان-Der “ Krieg

[١٣] Martin Luther, Open Letter to the Christian Nobility of the German Nation Concerning the Reform of the Christian Estate (1520), P1-2.

wider den Türken"....تورکەکان نزیك بوویتنەوە لێمان...) کە تێیدا ئاماژەی بەوە کردبوو مەترسیی تورکەکان لە هەموو شوێنێکە، پێویستە بەرگری لە ئیمانەکەیان بکەن (Andreas P., 2017, p4)، لە هەمان ساڵدا نامەیەکی دیکەی بڵاوکردەوە بەناوی (ئامۆژگاری سوپا دژ بە تورکەکان- Heerespredigl„ wider den Türken")هەر لەو نامەیەدا داوای لە حاکمی سەکسۆنیا(یورهان فردریش) کردبوو، نوێژ و پارانەوە بکات دژ بە تورکەکان، مارتن ئەوەی بە باشترین چەکی بیروباوەڕی مەسیحییەکان داناوە. تەنانەت لە سرووده ئایینەکانیش ئەو پاڕانەوەی ئەنجامدەدا (خودایە بۆ خاتری وتەکانت بمانپارێزە بۆ خاتری روحەکان(شەهیدەکان) پاپا و تورکەکانمان لە کۆڵ بکەوە....)(خالد، ٢٠١٢، ص ٢٢٦).

لەلایەکی دیکەوە لۆتەر هەوڵی داوە مەترسیی عوسمانییەکان کەم بکاتەوە لەسەر خەڵکی ئەڵمانیا چونکە هێرشی تورکەکان کێشەیەکی گەورەی ئابووری و کۆمەڵایەتی لە ئەوروپا دروستکردبوو بەتایبەتی دوای رێکەوتنی پاشای فەرەنسا لەگەڵ عوسمانییەکان، ئەوروپا کەوتبووە باردۆخی خراپەوە، ئەوەبوو فتوای ئەوەیدا هەر کەسێك بەدەستی تورکەکان بکوژرێت لەریزی شەهید و پیاوە پیرۆزەکان دادەنرێ (هاغمن، ٢٠٠٤، ص١٣٤). ئەمەش زیاتر مەبەستی بەرزکردنەوە دەرونی خەڵك و سەربازەکان بوو، چونکە عوسمانییەکان بوونە گەورەترین مەترسیی لەسەر رۆژئاوا وە هێزێکی ئەوتۆ نەبوو لە بەرامبەریان خۆی بگرێت.

بەشێوەیەکی گشتی لۆتەر لە هەردوو نامەکەی(شەڕ دژ بە تورکەکان و ئامۆژگاری سوپا)لە دوو بارودۆخدا رازی بوو شەڕ دژ بە تورکەکان بکرێت:

یەکەم: دەبێت ئەو شەڕە بەناوی ئیمپراتۆر و سەرکردە باڵا سەربازیەکانەوە بکرێت، پاپا و پیاوانی ئایینی بە هیچ شێوەیەك بەشداری شەڕەکە نەکەن، واتا بەناوی (مەسیحییەت دژ بە تورکەکان) شەڕ نەکرێت.

دووەم: مەرجی سەرەکیی بۆ ئەو شەڕە کە دەبی تەنیا بەرگریکردن بێت لە خاك و هاونیشتمانیان، نەك هێرش و پەلاماردان بە مەبەستی داگیرکاری بەدەسهێنانی دەسکەوت(هاغمن، ٢٠٠٤، ص١٣٠).

لەوانەیە ئەوەش بۆ ئەوە بوویێت تاوەکو پاپا دووبارە سەرکردایەتی جیهانی مەسیحییەت نەکات و بەهۆی شەڕەوە لایەنگیری بۆ زیاد نەکات، لە لایەکی دیکەوە لۆتەر نایەوێت جارێکی دیکە بەناوی ئایینەوە خوێنێکی زۆر برێژێت، چونکە بە دیدی ئەو ئایین سەرچاوەی هەڵگیسێنەری زۆربەی شەڕەکانی نێوانیان بووە، کە چەندین سەدە بەردەمر بوو، بەو هۆیەوە بەهەزاران خەڵکی بێتاوان بوونە قوربانی، تەنها پاپا و دەسەڵاتدار و میرەکان سوودیان لە جەنگە ئایینەکان وەرگرتووە، هەروەها لۆتەر تورکەکانی بە بەهێزترین دەوڵەتی ئەو سەردەمر داناوە شەڕکردن لەگەڵ ئەو هێزە لەتوانای هێزە رۆژئاواییەکاندا نیە، ئەوان لە ناکۆکی ناوخۆییدان ناتوانن شەڕ لەگەڵ تورکەکان بکەن، باشترین چارەسەر پارێزگاریکردنە لە مانەوەیانە لەسەر ئیمانەکەیان، لە دیدی ئەو تورکەکان غەزەب و ئافاتی خودان، هەر خوا بەخۆشی لە ناویان دەبات.

١٣

٢-٢. تێڕوانینی مارتن لۆتەر بۆ قورئانی پیرۆز[١٤]

قورئانی پیرۆز یەکێکە لەو کتێبانەی بەشێکی زۆر لە رۆژهەڵاتناسان گفتوگۆیان لەبارەیەوە کردووە، زورترین نووسینی لەسەر نووسراوە، لۆتر دەربارەی قورئانی پیرۆزەو دەڵێـت(قورئان گرنگترین کتێبی بیروباوەڕی محەمەدیەکانە...)(خالد، ٢٠١٢، ص٢١٢)، سەرچاوەی شارەزابوونی قورئان لەلایەن مارتن لۆتەرەوە دەگرێتەوە بۆ قورئانە وەرگێردراوە لاتینیەکان.

بۆ یەکەمین جار قورئان لە لایەن قەشە (رۆبرت کیتۆن)ەوە لە ساڵی(١١٤٣ز) بۆ سەر زمانی لاتینی وەرگێردرا بەناوی(The Lex Saracenorum (The Saracen Law)، ئەمەش وایکرد قورئان بۆ سەر ژمارەیەك لە زمانە ناوخۆیە ئەوروپییەکان وەربگێردرێت، بەڵام بە هاتنی عوسمانییەکان بۆ ئەوروپا دروستبوونی مەترسیی ئیسلام لەسەر ئەوروپا بە مەرسومێکی پاپا لە ساڵی(١٥٣٠ز) زۆربەی قورئانە وەرگێردراوەکان و کتێبە ئیسلامیەکان سوتێنران، چەند دانەیەکی کەم نەبێت لە کتێبخانەکان لە فەرمانەکەی پاپا ڕزگاریان بوو (خالد، ٢٠١٢،ص١٩٠). یەکێکیش لەوانە نوسخەیەك لە قورئانە وەرگێردراوەکەی (رۆبیرت کیتۆن) بوو لە ئەلمانیا، لە ساڵی(١٥٤٣ز) (تیودور ببلیاندر) بەسود وەرگرتن لە قورئانە وەرگێردراوەکەی(رۆبیرت) یەکەمین قورئانی بە زمانی لاتینی چاپکرد، بەناوی(Al-coranus, Lex Islamitica Muhamedis) تیودور هاورێ و هاوسەردەمی مارتن لۆتەر بوو(p10,مجله، عدد٣، سنة٢،Ahmad von Denffer). لە چاپدانی ئەو قورئانە لە شاری(بازل[١٥]) کارێکی ئاسان نەبوو چونکە بازل شارێکی مەسیحی بوو مەڵبەندی چاکسازی ئایینی بوو، لەلایەکی دیکەوە قورئان رەتی یەهودی و مەسیحیەتی دەکردەوە، بەشێك لە ئەنجومەنی شارەکە لەگەڵ ئەوەدا بوون چاپ نەکرێت، چونکە باوەڕیان وابوو دەبێتە هۆی دروستبوونی رەوتێکی بە هێز لە رەتکردنەوەی سیانیەتی پیرۆز مەبەست(باوك، کوڕ، روحی پیرۆز)، ئەو سەردەمی لە شاری بازل رەوتێك هەبوون هاوشێوەی ئاریوسەکان[١٦] رەتی سیانییەتی پیرۆزیان دەکردەوە، بەڵام (لۆتەر و تیودور ببلیاندر)

---

[١٤] لەسەدەی شازدەهەم ئەو کاتەی عوسمانییەکان مەترسیان لەسەر ئەوروپای رۆژئاوا دروستکرد ، هەندێك لە نووسەران وشەی (قورئان-Alchoran) بەکاردەهێنا ئاماژە بوو بۆ هەرکتێبێکی گومراو، خراپ، ئابڕووبەر ... (the word ,........ "Alchoran" was used by many authors to refer to any disliked, scandalous and heretic book, and does not actually mean the Qur'an of Islam)) (p11,مجله، عدد٣، سنة٢،Ahmad von Denffer).

[١٥] شاری بازل: ئێستا یەکێکە لەشارەکانی سویسرا، بەیەکێك لە گرنگترین شارە رۆشنبیریەکانی ئەوروپا دادەنرێت، کە هەڵکەوتی کەوتۆتە نێوان فەرنسا و ئەلمانیا لەسەردەمی چاکسازیەکانی لۆتەر رۆڵێکی گرینگی گێراوە.

[١٦] ئاریوس(٢٥٦-٣٣٦): قەشەیەکی ئەسکەندەریە بوو، یەکێك بوو لە گەورە قوتابیەکانی بترس بتریك لەسەردەمی قونستەنتینی گەورە کێشەیەکی گەورەی لە جیهانی مەسیحی دروستکرد، تیۆری وای دانا کە

١٤

لەگەڵ ئەوەدا بوون چاپ بکرێت، داوایان لە ئەنجومەنی شارەوانی بازل کرد لەسەر ئەرکی خۆی بڵاوی بکاتەوە. چونکە پێیان وابوو لە ڕێگایەوە خەڵکی شارەزای دوژمنەکەیان دەبن (خالد، ٢٠١٢، ص٢١٨).

(فراتر ریکاردۆ دیمونی کروسی) ئەویش یەکێك بووە لەوانەی قورئانی وەرگێراوەتە سەر زمانی لاتینی بەناوی (Confutatio alcoranie)، ریکاردۆ قەشەیەکی دۆمینەکی بوو لە ساڵی(١٣٢٠ز) مردووە، ماوەیەك لە رۆژهەڵات کاری موژدەدەری(مسیونێری)کردووە، زمانی عەرەبی بە باشی زانیوە، ناوبراو کۆمەڵێك رەخنەی لە قورئان گرتووە بەتایبەتی لەو شوێنانەی باسی حەزرەتی عیسی دەکات، پێی وایە قورئان هەندێك هەڵەی مێژوویی تێدایە، بۆ لۆتەر ئەو قورئانە سەرچاوەی سەرەکیی بوو بۆ تێگەیشتنی لە (ئیسلام و محمد(د.خ))، لە زۆر شوێن رەخنەکانی هەمان قەشە دووبارە کردۆتەوە بەرامبەر قورئان(خالد، ٢٠١٢، ص٢١٢). هەروەها نیکۆلاس ڤان کوز(١٤٠١-١٤٦٠ز) بە مەبەستی لێك نزیکردنەوەی و ئیسپاتکردنی مەسیحییەت لە قورئان، هەڵساوە بە وەرگێرانی قورئان بەناونیشانی(کبریتانۆ الکوران-Cribartio Alcoranie)، ، نیکۆلاس بە هیوای ئەوەبوو کە کۆنگریەکی جیهانی ببەسترێت بەناوی(خودا) ئەندامانی هەموو ئایینەکانی تێدا کۆ ببێتەوە بۆ لێك نزیك کردنەوەیان(Klaus Kienzler ,2011, P24). ئەوەش یەکێکی دیکە بووە لە سەرچاوەکانی مارتن لۆتەر بۆ شارەزابوون لە قورئان.

لە ساڵی(١٥٤٢ز)، جارێکی دیکە قورئانیان وەرگێردرایە سەر زمانی لاتینی بەناونیشانی (کروبوس تولیتانیوم-Corpus Tolctanum) لۆتەر ڕەخنەی لەو وەرگێرانە هەبوو بە وەرگێرانێکی خراپ و ناروون دەبینی، بەڵام گرنگی ئەو وەرگێرانە لەوەدابوو وای لە لۆتەر کرد بکەوێتە بەردەم دوو حالەت یەکەم: دووبارە پێداچوونەوە بە بۆچوونەکانی ریکاردۆ بکاتەوە کە لۆتەر پشتی پێدەبەست، دووەمیش هەوڵی دا خۆی قورئانە لاتینیەکان وەربگێرێتە سەر زمانی ئەلمانی کە نزیکەی(١٠٠)ئایەتی هەڵبژێردراوی قورئانی لە سورەتی جیاواز وەرگێرایە سەر زمانی ئەڵمانی(خالد، ٢٠١٢، ص٢١٦-٢١٧). بەڵام دواتر لە ساڵی(١٥٤٢-١٥٤٣)، لەلایەن چەند زانایەکی لاهوتی لە پێش هەمووشیانەو (هێنریمان) ناوێکەوە قورئان وەردەگێرێتە سەر زمانی ئەڵمانی(David D. Grafton, 2017, p665)، لەوانەیە هەر ئەمەش وایکردووە لۆتەر بەردەوام نەبێت

بەنیسبەت مەسیحیەکان جێگای سەرسوڕمان بوو، ئەویش دەربارەی دەستنیشانکردنی پەیوەندی نێوان مەسیح و خوداوەندی باوك. ئاریۆس دەیگوت ((المسیح هو مخلوق))، لەبەرئەوەی دروستکراوی خوداوەندە هەموو خەسڵەتەکانی ئەوی تێدا نابینێت، لەڕووی ئاست وتوانا وەکو ئەو یەکسان نیە، پلەی هاوزاتی خودای نیە، ئەمەش پێچەوانەی بۆچوونی گەورە ئوسقوفەکانی رۆژئاوا، دەیانووت بیرۆکەی سێکوچکەی پیرۆز وادەکات کە کوڕ و باوك یەکسان بن، لە هەموو شتێك، چونکە یەك توخمن، ئەسقوفی ئەسکەندەریە ئەم بیروڕایانەی ڕەتکردەوە ئاریۆسی لە کڵێسا دەرکرد (الشهرستاني، - ج ١، الطبعة٤، بدون سنة، ص ٢٦٧، ٢٧٢)؛ (العرينی، ١٩٦٨، ص٧٢).

لەسەر وەرگێرانی ئایەتەکانی دیکەی قورئان، زیاتریش ئەو ئایەتانەی وەرگێراوە کە پێچەوانەی ئنجیل و پرنسیپەکانی مەسیحییەت بوون، لەوانەیە ئەوەش زیاتر بۆ ئەوەبوو جیاوازی نێوان ئیسلام و مەسیحیەت دەربخات خاڵە ناکۆکیەکانیان بۆ خەڵکی بخاتە روو.

لۆتەر بۆ رەتدانەوەی هەندێك لە ئایەتەکانی قورئان کتێبێکی دانا بەناونیشانی(بەدرۆخستنەوەی قورئان و رەخنەکان -Die Widerlegen Des Korans) بەسوود وەرگرتن لە وەرگێردراوە لاتینیەکان، رەخنەی لە قورئان گرتووە(p13,مجلە، عدد٣، سنة٢، Ahmad von Denffer).

لۆتەر تێروانینی بەرامبەر بە قورئانی پیرۆز بەم شێویە بوو_ محەمەد(د.خ)ی بە دانەری قورئانی داناوە، کە بە تێکدەری جیهانی مەسیحەتی دادەنێت، قورئانیش بە کتێبێکی ئەهریمەنی وەسف کردووە(Adam S. Francisco, 2012, p131)، لە پەراوێزی وەرگێردراوە قورئانە لاتینیەکە بەم شێوەیە وەسفی قورئان دەکات (قورئان کتێبێکی بیابانیە پرە لە هەڵە و درۆ- der den Koran „eine Wüste und Kloake aller Lügen und Irrtümer“)، هەروەها لە شوێنێکی دیکەدا دەڵێت(ئەگەر قورئان لەنێو مەسیحییەکان بڵاو ببێتەوە دەبێتە هۆی دروستبوونی ئاژاوە(کتێبێکە پڕە لە درۆ و ئەفسانە..) man den Koran bei den Christen an den Tag bringe lärmt sie sehen, welch ein Buch das sei. „voller Lugen, Fabeln und aller (heul”) (خالد، ٢٠١٢، ص٢٢٦). هەروەها لە نامەی دژ بەتورکەکان لۆتەر دەڵێت (محمد کەسێکی درۆزن و ئەهریمەنە، بە قورئان خەڵك دەکوژێت بیروباوەڕی مەسیحییەکان تێکدەدا، هێشتا شمشێریان لەکالان دەرنەهێناوە هێرش دەکات و بێ هیچ شتێك خەڵك دەکوژێت ، ئەوە بیروباوەڕی تورکەکانە(مەبەست لەئیسلامە)، ئامۆژگاری و کاری سەیر دەکات هەرکە گەیشت فەرمان دەکات بە کوشتن...)(هاغمن، ٢٠٠٤، ص١٣٤).

دەبێ تێبینی ئەوە بکەین لوتەر زمانی عەرەبی نەزانیوە، زانین و شارەزابوونی قورئان لە ڕێگەی زمانی لاتینیەوە بوو، رۆژهەڵاتناسەکان قورئانیان بە شێوەیەکی ناتەواو وەرگێراوەتە سەر زمانی لاتینی(ئەوروپییەکان)، بێ ئەوەی تێبینی ئەوە بکەن قورئان بە زمانێکی ڕەوانبێژی موعجیزە نووسراوە، وەرگێر پێویستە شارەزای زانستی قورئان بێت[١٧]، بەباشی لە "زمانی عەرەبی و نەحو و صەرف و بەلاغە..." دا شارەزای هەبێت، چونکە زمانی عەرەبی بە (سەر)ێک یان(ژێر)ەیەک ماناکانی ئەگۆرێت دەکەوێتە هەڵەی گەورەوە، جگە لەوەی هەندێك لە ئایەتەکانی قورئان پەیوەندییان بە ژیان و مێژووی پێغەمبەر(د.خ) و رووداوەکانی

---

[١٧] زانینی (زانستەکانی قورئان = علوم القران)وەک زانستی خوێندنەوەکانی قورئان یان زانستی "توحید یەکتاپەرستی" تا لە قسەکردنی لە ئەو ئایەتەدا بە هەڵەدا نەچێت کە باسی نزیکبوونەوەی عەبدو خوا ئەکات یان باسی دەست و چاو و رووی خوا دەکات گرنگترین زانستی قورئانی پیرۆز بۆ موفەسیر بریتییە لە زانینی بنەماکانی تەفسیر= اصول التفسیر و زانستی (اسباب النزول) و (ناسخ و منسوخ)و مەبەستەکان و راستییەکانی ئەم زانستە.

ئیسلامەوە هەیە، دەبێت وەرگێڕ جگە لە زمان شارەزایی تەواوی مێژووی ژیاننامەی پێغەمبەر(د.خ) و فەرموودەکانی بێت، تا بتوانێت هێزی بشکێت بەسەر دەرهێنانی ماناو مەبەستەکانی قورئان، هەر بۆنمونە لە ئایەتی (ال عمران) کە خوای گەورە دەفەرمووێـت (إِذْ قَالَتِ الْمَلَائِكَةُ يَا مَرْيَمُ إِنَّ اللَّهَ يُبَشِّرُكِ بِكَلِمَةٍ مِّنْهُ اسْمُهُ الْمَسِيحُ عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ وَجِيهًا فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ وَمِنَ الْمُقَرَّبِينَ (٤٥)، وەرگێرانەکەی رۆبیرت کیتۆن لە وەرگێرانی(وَجِيهًا) وشەی (facies-روو) بەکارهێناوە لە کاتێکدا (وَجِيهًا) بەمانای(بەرز وهێژا)دێت نەك (روو)، هەروەها لە وەرگێرانە لاتینیەکەی نیکۆلاس ڤان کوز لە (کبریتانۆ الکوران) (وَجِيهًا) بەمانای (رووی هەموو خەڵك- facies omnium gentium) وەرگێراوە (هاغمن، ٢٠٠٤، ص٦٣). ئەمەش وای کردووە مانا و تەواوەتی ئایەتە تێك بدات. لەراستیدا هەڵەو کەم و کوری قورئانە وەرگێردراوەکان وایکردووە مەبەست و ماناکانی قورئان لەدەست بدات، هەر ئەمەش بۆتە جێگای رەخنەی مارتن لۆسەر و بەشێك لە رۆژهەڵاتناسان، رێگری کردبوو لەوەی لۆتەر شارەزای تەواو ئیسلام و قورئان بێت.

٢- ٣: ئایا مارتن لۆتەر کاریگەر ئیسلامی لەسەر بوو:

هەرچەند ناتوانرێت نکولی لە کاریگەری ئیسلام لەسەر سەدەکانی ناوەراست و رێنیسانس بکرێت، بەڵام تێڕوانینی راستەوخۆی لۆتەر بۆ ئیسلام دەگەڕێتەوە بۆ ئەو نامە و ئامۆژگاریانەی کە بۆ کە بۆ میرەکانی ئەلمانیا ناردویەتی ئەویش نامەکانی *(شەڕ دژ بە تورکەکان لەساڵی ١٥٢٩ نووسیویەتی، ئامۆژگاری شەرکەرەکان دژ بە تورکەکان لە هەمان ساڵدا نووسیویەتی، نوێژ و پارانەوە دژ بە تورکەکان لەساڵی ١٥٤١نووسیویەتی)*(هاغمن، ٢٠٠٤، ص١٢٦).

لەو نامانەدا لۆتەر ئیسلامی وەکو هێزێکی سیاسی و سەربازی لە ڕوانگەی دەوڵەتی عوسمانییەوە بینیوە، نەك وەك هێزێکی ئایینی یان روحانی، پێی وابوو ئیسلام ئاڵنگاری جیهانی مەسیحییەت دەکا، ئەو ناکۆکیەش زیاتر دەبێت بەهۆی ئەو متمانیەی موسلمانەکان بە محەمەد سەبارەت بە بەهاو توانا شارستانییتەکەیان کە بەردەوام لەسەرکەوتن دایە، بە بەراورد بەمەسیحەت لەناکۆکی و قەیراندان، لە نامەی دژ بە تورکەکان دەڵێت(....تورکەکان ئەهریمەنن.....محەمەد کەسێکی درۆزنە بە قورئانەکەی دەوێـت بیروباوەڕی مەسیحییەکان تێك بدات...)، مێژوونووسی ئەلمانی لودفیغ هاغمن دەڵێت(ئیسلام لە دیدی لۆتەر دەجالی کۆتایی دنیایە..)(هاغمن، ٢٠٠٤، ص١٣٤). پێشتر ئاماژەمان بۆ کرد لۆتەر بەچاوێکی دوژمنکارانەوە دەیڕوانیە ئیسلام، ئیسلامی وەکو ئایین بەهیچ شێوەك قبول نەبووە، بەڵام لەوانەیە سوودی لە تەعلیماتە دینیەکانی ئیسلام وەرگرتبێت، چونکە لە ریفۆرمەکەی چەندین خاڵی هاوبەشی لەگەڵ ئیسلام کۆکردۆتەوە. مێژوونووس محمد محمد صالح ئاماژە بەوە دەکات هیچ سەرچاوەیەك لەبەردەستدا نیە، باس لە کاریگەری ئیسلام بەسەر لۆتەرەوە بکات تەنها ئاماژە بەوە دەکات لە گفتوگۆی لۆتەر لەگەڵ (جۆن ئیك) باسی دەستوور و حکومەتی

تورکەکانی کردووە دەڵێت(تورکەکان یاسایەکی مەدەنی یان کڵێسایان نیە، ئینجیل و تەورات دەناسن بەڵام کاری پێ ناکەن دەستووریان قورئانە حکومەتەکەشیان باشترین جکومەتە لەسەر زەوی ...)(صالح، ١٩٨١، ص١٨٥)، هەرچەند روون نیە نووسەر ئەو دەقەی لە کوێ وەرگرتووە چونکە ئەو پەراوێزەی ئاماژەی بۆ کردووە کە دەقەکەی لێوەرگرتووە هیچ دەقێکی لەو شێوە لەو کتێبەدا نیە، بەڵام (د. الانبا یوحنا قلتە) لە میانەی باسکردنی کاریگەری ئیسلام لەسەر رێنیسانس و فیکرەی رۆژئاوا ئاماژە بەوە دەکات کە لۆتەر بە فیکرەی موعتەزیلەی ئیسلام کاریگەر بووە، لۆتەر بەر لە بزووتنەوەکەی قورئانی خوێندۆتەوە و شارەزایی لەسەر ئیسلام پەیداکردووە(قلتة، ٢٠٠٢، ص١٢٢)، هەندێك دەڵێن لۆتەر کاریگەر بووە بە زانای لاهوتی(ولیم اوکام[١٨]) ئەویش یەکێك بووە لەو فەیلەسوفانەی کاریگەر بووە بە زانایانی ئیسلام لە سەدەکانی ناوەراست(خالد، ٢٠١٢، ص٢٣٥)، هەروەها تیودور ببلیاندر یەکێك بووە لە فەیلەسوف و رۆژهەڵاتناسانەی کە زمانی عەرەبی زانیووە و قورئانی وەرگێراوەتە سەر زمانی لاتینی و هاورێی نزیکی لۆتەر بوو، لەوانیە لە رێگەی ئەو لە هەندێك رووەوە کاریگەری ئیسلامی لەسەر بوویێت.

بەشێوەیەکی گشتی ناتوانرێت نکوڵی لە کاریگەری ئیسلام لەسەر لۆتەر بکرێت، چونکە لە هەندێك شوێندا بەراورد بە ئایینەکەی خۆی لایەنە باشەکانی ئیسلام دەخاتە روو دەڵێت(موسڵمانەکان شەراب ناخۆن و پێویست نەبی ناخۆن، جیاوازی لە نێوانیان کەمە...)، هەروەها لە شوێنێکی دیکەدا دەڵێت(ئەگەر بەراوردی محمد بە پاپا بکەین محمد کەسێکی زۆر پیرۆزترە...)مەبەستی ئەوەیە پێغەمبەر(د.خ) وەکو پاپا خەڵك ناچەوسێنێتەوە گەندەڵکاری ناکات پسولەی لێخۆشبوونی نیە(Мухаммад, 2012. С170**). هەروەها نامەی مارتن لۆتەر بۆ ئەنجومەنی شاری(بازل) ساڵی(١٥٤٢ز) دەڵێت(محەمەدیەکان بە هێز و یەکگرتوون، ژیانێکی هەژاری دەژین لە پەرستگاکانیان ئارامی دەپارێزن ئەو رێکخستنانە لە کڵێساکانی خۆمان بەدی ناکرێت..) (Petra B. 2016, p14).**

لۆتەر ئەگەرچی دژایەتی خۆی بۆ محمد(د.خ) و قورئانی پیرۆز دەردەبرێت، بەڵام لە زۆر بیروبۆچوون لە ئیسلام نزیکە، وەکو هاوشێوەی ئیسلام لۆتەر پێداگیری دەکرد لەسەر بەزەیی خودا لێخۆشبوونی بەتەنها، هەروەکو چۆن لەئیسلامیشدا هاتووە (هیچ کەسیك نابێـە لێخۆشبوونی کەسێکی تر تەنها کردەوەکانی مرۆڤە دەبێتە هۆی رزگاربوونی مرۆڤ لە رۆژی دواییدا)، کە ئەو بۆچوونانەی بووە هۆی رەتکردنەوەی پسولەی لێبوردن سەر ئەنجامەکەی بووە هۆی سەرهەڵدانی بزوتنەوەی چاکسازی و جیابوونەی کڵیسای پرۆتێستانت.

---

[١٨] ولیم ئۆکام(١٢٨٨-١٣٤٨)، راهێبێکی ئینگلیزی بوو، وانەی لاهوتی و فەلسەفەی لە زانکۆی ئۆکسفۆرد دەووتەوە، بەیەکێك لەگەورەترین بیرمەندانی سەدەکانی ناوەراست دادەنرێت، بۆچوونەکانی کاریگەری قولی هەبوو لەسەر سەدەکانی نوێ، بەهۆی جیاوازی بیروبۆچوونەکانی کەوتە ناکۆکی لەگەڵ پاپا، رایکرد بۆ ئەلمانیا لە شاری مونیخ دەمینێتەوە تاوەکو کۆچی دوایی دەکات(محمد، ٢٠٠٣، ص١٣)

هەروەها رەتکردنەوەی(حەوت نهێنیەکە[١٩] Sacraments) وەکو رەتکردنەوەی رەبەنی رێگەدان بە ژنهێنانی پیاوانی ئایینی، قەدەغەکردنی کرنۆش بردن بۆ وێنە و پەیکەرەکانی ناو کڵێساکان، هەموو کڵێسایەك سەرۆکێکی تایبەتی خۆی دەبێت و تەنها ئەرکی رێنمای و ئامۆژگاریکردنی خەڵکە. هەروەها رێگەیدا هەموو کەسێك مافی ئەوەی هەبێت کتێبی پیرۆز بخوێنێتەوە و تەفسیری بکات. ئەو کارانەی لۆتەر لەگەڵ تێڕوانینی ئیسلام دەگونجێت، لەوانیە لەژێر کاریگەری ئیسلامەوە ئەو کارانەی کردبێت.

[١٩]بۆ شارەزابوون لە حەوت نهێنیەکان کە لەسەدەی دوازدە بەتەواوەتی بەرجەست ببون بگەڕێوە بۆ(فیلسیان شالی، موجز تاریخ الادیان، ت :حافظ الجمالي، ١٩٩١، ص٢٥٩)

ئەنجام

لەم توێژینەوەیە گەیشتینە ئەم ئەنجامانەی خوارەوە

1. **پەیوەندی ئیسلام و مەسیحییەت ئەگەرچی بە شەڕ و ناکۆکی دەستی پێکردوە، بەڵام هەردوولا کاریگەری گەورەیان بەسەر یەکدیەوە هەبوو، موسڵمانەکان هەر لەوکاتەی ئیسپانیا فەتح دەکەن، ژمارەیەك لە رۆشنبیرانی مەسیحی رۆژئاوا لە رێگەی وەرگێراوانەوە شارەزایی لەسەر ئیسلام پەیدادەکەن، کە بەرهەمەکانیان کاریگەری قوڵی دەبێت لەسەر سەدەکانی ناوەراست.**
2. **لۆتەر ئیسلام وەك مەترسیی و هەرەشەیەك بۆ سەر رۆژئاوا سەیر دەکات هۆکارەکەشی زیاتر پەیوەندی بە مێژووی ململانێی نێوان ئیسلام و رۆژئاواوە هەیە لە درواسییەتی جوگرافییەوە بۆ جەنگی خاچ پەرستی و داگیرکردنی شارە پیرۆزەکەی مەسحییەکان(ئەستەنبۆل) و گەمارۆدانی شاری ڤێنا، تورکەکان بوونەتە تاکە هێز لەو سەردەمە، متمانەیەکی نوێی بە موسڵمانەکان داوە، بە بەها و توانای شارستانییەتەکەیان بە بەراورد لەگەڵ شارستانییەتی رۆژئاوا، لە دیدی لۆتەر هەڵکشانی هێزی عوسمانییەکان کە خاوەن هێزێکی گەورەی ئابووری و سەربازییە لەسەر حیسابی رۆژئاوا بەرفروان دەبێت، رۆژئاوا بەهۆی گەندەڵیەکانی پاپا بەرەو پوکانەوە دەچێت خەریکی کێشە ناوەخۆییەکان، بۆیە پێویستە رۆژئاوا بیروباوەڕەکانی خۆی بەهێز بکاتەوە لە رێگەی گەڕانەوە بۆ مەسیحییەتی راستەقینە، چونکە لۆتەر دەیزانی ئایین جیاوازییەکان توندتر دەکات بە بەروارد بە ناکۆکییە سیاسی و ئابوورییەکان، لۆتەر ترسی هەبوو لە بڵاوبوونەوەی ئیسلام لەناو گەلانی جێرمانی ئەو ترسەشی نەشاردۆتەوە بەئاشکرا دەڵێت پێویستە خەڵکی ئەلمانیا کتێبەکەی محەمەد(د.خ) بخوێنەوە شارەزای بیروباوەڕی تورکەکان بن، لەو رێگەیەوە دەتوانن شارەزای دوژمنەکەیان ببن، ئەو کتێبەی لۆتەر باسی دەکات هەڵەو کەم و کوڕی زۆری تێدابوو لە وەرگێرانە لاتینیەکەی کە مانای ئایاتەکانی بەتەواوی نە پێکا بوو.**
3. **-لۆتەر هەرچەند ئیسلامی بە ئافتێك داناوە بەڵام ئەو ڕاستەوخۆ ئیسلامی لەکاتی ئاشتی پێنەگەیشتووە ئەو زیاتر ئیسلامی لە ڕوانگەی تورکەکانەوە بینیوە کە لەو کاتەی تورکەکان هێرشیان کردۆتە سەر مەجەر و رۆدس و پاشان ئابلوقەدانی ڤێنا، هەر ئەوەش وایکردووە ترسی لە ئیسلام هەبێت بە هێزێکی ئەهریمەنی وەسف بکات، چونکە ئەو پێی وایە جیهانی مەسیحییەت بەهۆی خراپەکاریەکانی پاپاوە تووشی هێرشی تورکەکان بووتەوە.**
4. **لۆتەر هیچ کاتێك لەگەڵ هەڵگیرسانی جەنگدا نەبوو بەناوی ئایینیەوە دژی زیندووکردنەوەی بیرۆکەی شەڕی خاچپەرستی بوو، چونکە ئەو پێیوابوو مرۆڤ دەبێت خۆی داوای لێخۆشبوون لە خودا بکات و گوناهەکانی پاك**

٢٠

بکاتەوە لە ڕێگەی گەڕانەوە بۆ مەسیحییەتی ڕاستەقینە، نەك لە ڕێگای شەڕی خاچپەرستیەوە کڵێسا بانگەشەی بۆ دەکات.

٥. لۆتەر ئەگەرچی قورئانی خوێندۆتەوە لە ڕێگەی وەرگێردراوە لاتینی و ئەلمانیەکان، بەڵام وەرگێرانی قورئان کارێکی ئاسان نیە، چونکە بەلای موسڵمانەکان قورئان موعجزیە لە زمانی رەسەنەکەی خۆی ناتوانرێت نە وشەیەکی لێ زیادبکرێت نە کەم بکرێت، ئەو کەسەشی وەریدەگێرێت دەبێت شارەزای تەواوی یاسا و رێساکانی زمانی عەرەبی بێت، وەرگێردراوە لاتینیەکان ناروون و کرچوکاڵ بوونە، نەیانتوانیوە مانا و مەبەستەکانی قورئان بە تەواوی روون بکەنەوە موعجیزەکانی دەربخەن، چونکە زمانی عەرەبی زمانێکی دەوڵەمەندە و ڕەوانبێژی زۆری تێدایە هەر ئەمەش وایکردووە لۆتەر بە کتێبێکی ئەفسانەی دابنێت.

لیستی سەرچاوەکان

- Adam S. Francisco, Martin luther and islam a study in sixteenth-century polemics and apologetics, leiden , boston, 2007.
- Andreas Pangritz, Martin luthers stellung zu juden und muslimen, 2017.
- David D. Grafton, Martin Luther's sources on the turk and islam in the midst of the fear of ottoman imperialism, 2017.
- Klaus kienzler ،gerda riedl ،markus schiefer ferrari, Islam und christentum: religion im gesprch, llt verlag munster - hamburg – berlin, 2011.
- Marcus Meer, Martin Luther zum islam, ein fr hneuzeitlicher beitrag zur toleranzdiskussion der gegenwart,. Mai, 2013.
- Matti Moosa, Extremist Shiites: The Ghulat Sects, Syracuse University Press; 1st edition , 1988.
- Marcus Volmarius, Luther_tuerken.php- deckel des werkes "heerpredigt d. Martin luthers wider den trken" von martin luther, marcus volmarius, 1593, deutsche digitale bibliothek, 1990
- **O. R. Elton,** the new cambridge modern history, **volume ii second edition the reformation 1520-1559, cambridge. University press,1975.**
- **Roland H. Bainton, Here i stand: a life of Martin Luther. Abingdon press, new york, nashville 1980.**
- **Schweizer, Gerhard: islam und abendland - ein dauerkonflikt, stuttgart, 1995.**
- Werner höbsch , Reformation und Islamein impulspapier der konferenz für islamfragen der evangelischen kirche in deutschland (ekd) .

- Б. Д. Порозовская. Мартин Лютер. Его жизнь и реформаторская деятельность, Москва, 2015.
- Генрих фаусель, Мартин Лютер. Жизнь и дело. Харьков, т.2, 1996.
- Ихсаноглу Экмеледдин…дри, История османского государства, общества и цивилизации. Том I- II, Масква , 2006.
- Л. С. Никифорова, С. Немцева, историянемецкой реформации: время, люди, события, москваиздательство пстгу, Москва, 2015.
- Мережковский Д.С, реформаторы. Лютер, кальвин, паскаль, томск, 1999.
- Савинов Р.В. К 500-летнему юбилею реформации мартина лютера [рец. На:] лютер, Москва, 2018.
- Мухаммад, Нахро и. Начало реформации в германии религиозные вазгляды м. Лютер, Москва, 2011.
- Charles Burnett, ‘Ketton, Robert of (fl. 1141–1157)’,Oxford Dictionary of National Biography, Oxford University Press, 2004.
- Шимов Я. Австро-Венгерская империя, Москва, 2003.

- بدوی، عبدالرحمن، موسوعة المستشرقين، دارالعلم لملايين، بيروت، الطبعة الثالثة، ١٩٩٣.
- خالد، محمد ابو خطب، مارتن لوثر والاسلام، الطبعة الاولى، القاهرة، ٢٠١٢.
- شالى، فيلسيان ، موجز تاريخ الاديان، ت :حافظ الجمالي، ديمشق، ١٩٩١.
- الشهرستاني، أبي الفتح محمد بن عبدالكريم بن أبي بكر أحمد، الملل والنّحل - ج ١، الطبعة٤، دار المعرفة للطباعة والنشر والتوزيع بيروت- لبنان، بدون سنة.
- صالح، محمد محمد، تاريخ اوربا من عصر النهضة حتى الثوره الفرنسية(١٥٠٠-١٧٨٩)، دارالجاحظ، بغداد، ١٩٨١.
- طقوش، محمد سهيل، تاريخ العثمانيين من قيام الدولة إلى الانقلاب على الخلافة، الطبعة الثالثة - سنة ١٤٣٤ هـ - ، دار النفائس. ٢٠١٣.
- العرينى، السيد الباز، التاريخ اوروبا فى العصور الوسطى، دون الطبع، دارالنهضة العربية، بيروت، ١٩٦٨.
- عمران، محمود سعيد، تاريخ الحروب الصليبية ١٠٩٥ – ١٢٩١، دار المعرفة الجامعية – مصر، ٢٠٠.

- محمد، حماده أحمد علي، مفهوم المعنى الكلي بين أفلاطون وأرسطو وأثره على وليام الأوكامي، رسالة الماجستير جامعة المنيا - كلية الآداب. -الفلسفة، تاريخ النشر٢٠٠٣.
- محمد، نهرۆ ئیسماعیل محمد، مێژووی کۆنی شارستانییەتی یۆنان و رۆمان، بەرگی دووەم، رۆمان، چاپی یەکەم، چاپخانەی تفسیر، ٢٠٢٠.
- هاغمن، لودفيغ، مسيحية ضد الإسلام (حوار انتهى إلى الإخفاق)، ت : محمد جديد، الطبعة الاولى، قدمس للنشر والتوزيع، ٢٠٠٤.

گۆڤارەکان

- Ahmad Von Denffer, History of the Translation of the Meanings of the Qur’an in Germany up to the Year 2000 A Bibliographic Survey, مجلة البحوث والدراسات القرانية، عدد الثالث، السنة الثانية.
- Von Athina Lexutt, Luther und der Islam(beten und büßen statt reden und kämpfen) Spiegel der Forschung · Nr. 2/2011.
- Ykselgürsoy, S. Martin Luther über die Türken, XX.Internatıonale Tagung Kronstadter Germanistik,30.März-01.April, 2017.
- Balserak, J. The Renaissance impulses that drove TheodoreBibliander to Publish Machumetis Saracenorum. Muslim World,107(4), (2017),. https://doi.org/10.1111/muwo.12216
- توفيق سلطان اليوزبكى، الحضارة الاسلامية فى الاندلس و اثرها فى اوروبا، ثقفتنا للدراسات والبحوث، المجلد٥، عددالعشرون، ٢٠١٠.
- رهبان، عبدالرؤوف، التاريخ والجغرافية والاثار، المجلد الواحيد والعشرون، جزء: هنغاريا. بدون سنة.

سایتەکان

- Luthers Auseinandersetzung mit dem Islam https://www.sonntagsblatt.de/sites/default/files/media/dokument/2018-pdf 06/Reformationsserie_5_A5_3-Seitig_farbig.pdf,p3
- Luthers Auseinandersetzung mit dem Islam https://www.sonntagsblatt.de/sites/default/files/media/dokument/2018-pdf **06/Reformationsserie_5_A5_3-Seitig_farbig.pdf,p3**
- **Luthers Auseinandersetzung mit dem Islam https://www.sonntagsblatt.de/sites/default/files/media/dokument/2018-06/Reformationsserie_5_A5_3-Seitig_farbig.pdf,p1.**
- Bischöfin Petra Bosse-Huber , Reformation und Islam, Ein Impulspapier der Konferenz für Islamfragen der Evangelischen Kirche in Deutschland (EKD). Juni 2016.
- https://www.etf.uni-bonn.de/de/ev-theol/einrichtungen/systematische-theologie/personen/prof.-dr.-phil.-a.-pangritz-1/texte-zum-download/martin-luthers-stellung-zu-juden-und-muslimen
- http://baptistkiev.narod.ru/luter.htm
- https://onlinelibrary.wiley.com/doi/epdf/10.1111/muwo.12215
- https://www.ekd.de/reformation_und_islam.htm// Bischöfin petra bosse-huber leiterin reformation und islam ein impulspapier der konferenz für islamfragen der evangelischen kirche in deutschland (ekd) .
- http://arab-ency.com.sy/detail/11082 https://www.alukah.net/culture/0/19918/
- أحمد محمود التلاوي: "القدس الموقع والتاريخ، الجغرافيا الطبيعية لمدينة القدس"، مقال منشور في موقع: (القدس أون لاين). رابط الموضوع: http://www.alukah.net/culture/0/19918/#ixzz6sKE11dMg
- https://web.stanford.edu/~jsabol/certainty/readings/Luther-ChristianNobility.pdf

صدام الاسلام و المسيحة فى فكر مارتن لوثر

الملخص

ان صدام الاديان و منطق ادارة الصراعات و الحروب كان فى الغالب المنطق السائد فى العالم الغربى ضمن اتجاهاتهم الفكرية و الدينية على مر العصور، منطق على أسسه كانوا يقدمون تقيمهم للنزاعات و الحروب، وكان صدام الاديان تأتى على خلفية الصراعات الاقتصادية للامم، يرى مارتن لوثر ان الحضارة الاسلامية تشكل تحديا جدياً للعالم المسيحى لاسباب تتعلق بالخلافات الجوهرية من نواحى اللغة و الثقافة و الدين، وقد ظهرت ذلك التحدى فى الوقت الذى أراد لوثر ان يطهر العالم المسيحى من كل الشوائب و الافكار التى لا تتناسب و مسيرته الاصلاحية، رغم أنه استطاع ان يخلق تغيرا جذريا و شموليا فى الديانة المسيحية فى اسسها و طقوسها السائدة من خلال طروحاته و أفكاره الجديدة التى اختلفت عن سابقه لكنه لم يبتعد عن معاداة الاديان الاخرى اليهودية و الاسلام، وفى خضم اصلاحاته الدينية انجلى الاتراك كقوة اسلامية جديدة فى القرن السادس عشر و اصبحوا خطرا على الغرب و على اصلاحات لوثر الدينية، مما انعكس انعكاسا تاما على أعماله و مواقفه، حيث نظر الى الاسلام نظرة سلبية و وصفه بانه الخصم الهادم للغرب و العالم المسيحى لان الاسلام يجعل من الدين الهوية بدل الامة و يزيد الخلافات.

كما ان علاقات العالم الاسلامى المتاخم لحدود العالم الغربى برا و بحرا بمحاذاة البحر الابيض المتوسط و لعصور عدة كانت تسوده النزاعات و الحروب، كالحروب الصليبية و وحروب المغرب و والاندلس الى حين ظهور الاتراك العثمانيين و توسعهم نحو الغرب. ومن هذا المنطلق حاول لوثر ان يفسر و يوضح العقيدة الدينية للاتراك، كى ينبه الالمان و العالم المسيحى من مخاطر تلك العقيدة التى تسمى (المحمدية).

كلمة الادلة(لوتر، الاسلام، المسيحى، الحرب، الدين، الخلافات)

The clash of Islam and Christianity in the thought of Martin Luther

The clash of religions and the logic of managing conflicts and wars was mostly the logic prevalent in the Western world within their ideological and religious trends throughout the ages. Logic on its foundations they used to present their assessment of conflicts and wars. Also, the clash of religions came against the background of the economic struggles of the nations. Martin Luther believes that Islamic civilization poses a new challenge to the Christian world. For reasons related to the fundamental differences in terms of language, culture and religion. This challenge appeared at a time when Luther wanted to cleanse the Christian

world of all impurities and ideas that are not compatible with his reform path, although he was able to create change. Radically and comprehensively in the Christian religion, in its foundations and prevailing rituals, through his new propositions and ideas, which differed from his predecessors, but he did not deviate from hostility to other religions, Judaism and Islam. And on Luther's religious reforms, which fully reflected on his actions and positions, as he viewed Islam in a negative light and described it as the destructive opponent of the West and the Christian world because Islam makes the identity religion the nation allowance and increases the differences. Likewise, the relations of the Islamic world adjacent to the borders of the Western world by land and sea along the Mediterranean Sea and for several eras were dominated by conflicts and wars, such as the Crusades and the wars of Morocco and Andalusia until the emergence of the Ottoman Turks and their expansion towards the West. From this standpoint, Luther tried to explain and clarify the religious belief of the Turks, so that the Germans and the Christian world would be warned of the dangers of that doctrine called (Muhammadiyah).

Keywords: Luther, Islam, Quran, Christian, religion, War. differences